

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ναυμαχίες στο Αιγαίο:

Η Ιταλική επίθεση στην Αφρική και ο Ισπανικός εμφύλιος

«Η Ελλάδα δεν είναι σε θέση να ακολουθήσει μια πολιτική σαφώς εχθρική έναντι της Αγγλίας και της Ιταλίας. Μόνο στην περίπτωση που αυτές οι δυο δυνάμεις θα οδηγηθούν σε διπλωματική ή στρατιωτική αναμέτρηση στη Μεσόγειο, τότε η Ελλάδα θα αποκτούσε μια σχετική ελευθερία επιλογής και θα συμπαρατασσόταν με τη μία ή την άλλη αντιμαχόμενη δύναμη (...) Ο πόλεμος της Αιθιοπίας επέφερε τον οριστικό θάνατο του ελληνο-ιταλικού συμφώνου του 1928 (...) και γι' αυτό, η ελληνική κυβέρνηση υιοθέτησε τη βρετανική πολιτική των κυρώσεων έναντι της Ιταλίας, για να αισθάνεται προστατευμένη από κάθε επιβουλή»

Ισπανική πρεσβεία στην Αθήνα (Ραμόν Μανουέλ Αμπέγια), 24-12-1935¹

«Με την οικονομική ενίσχυση του κουνιάδου του, διευθυντή ιταλικής τράπεζας, ο πράκτορας του Φράνκο στην Αθήνα Σεμπασιάν Ρομέρο Ραντιγάλες έχει συστήσει μια υπηρεσία κατασκοπείας που λειτουργεί κατά δραματικό τρόπο άψογα. Από τον Πειραιά δεν φεύγει κανένα πλοίο (με πολεμοφόδια) για μας (την Ισπανική Δημοκρατία), χωρίς να μην το γνωρίζει ο Ρομέρο».

Έκθεση Υπ. του Κράτους (της νόμιμης δημοκρατικής ισπανικής κυβέρνησης)
προς Υπ.Εξ, 25-3-1938²

(α) «Παγκοσμιότητα της Ρώμης» – «εβραιοδιεθνιστική Θεσσαλονίκη»

ΕΩΣ το 1932 η διπλωματική ισορροπία στην Ευρώπη δεν επέτρεψε στην

¹ AMAE 1936/841/8, 29-10-1934 έγγραφο 219 («El irredentismo griego del Dodecaneso y Chipre – Ελληνικός αλυτρωτισμός σε Δωδεκάνησα και Κύπρο») και 24-12-1935, έγγραφο 160 («Respuesta de Grecia demanda inglesa ayuda mutua caso agresión Italia –Απάντηση Ελλάδας σε αγγλικό αίτημα σχετικά με αμοιβαία βοήθεια σε περίπτωση ιταλικής επίθεσης»), ισπανική πρεσβεία στην Αθήνα (Ramón Abella) προς Υπ. του Κράτους και Υπ. Εξ.

² AMAE 1939/1784/14, 25-3-1938, Υπ. του Κράτους προς Υπ.Εξ. [«Con dinero que le proporciona su cuñado, director de un Banco Italiano, entretiene un servicio de espionaje que funciona trágicamente bien. No sale ningún barco para nosotros del Pireo, sin que Romero se entere inmediatamente»].

Ιταλία να δράσει ως επιδιαιτητής ή να αναλάβει αναθεωρητικές πρωτοβουλίες. Ο Μουσολίνι αποθάρρυνε ακόμη κάθε σκέψη περί εξαγωγής του φασισμού και ακολουθούσε μια πολιτική συνεργασίας με την ΚτΕ³. Όμως, η ανάληψη των υπουργείων Εξωτερικών και Στρατιωτικών από τον ίδιο τον Μουσολίνι, μέσα στο 1933, υποδήλωνε την πρόθεση της Ιταλίας να ακολουθήσει πλέον μια πιο αποφασιστική εξωτερική πολιτική⁴. Κι αυτό γιατί εκείνο το έτος οι διεθνείς ισορροπίες είχαν ανατραπεί: η Ιαπωνία είχε ολοκληρώσει την κατάκτηση της Μαντζουρίας και η (εκτός ΚτΕ και επανεξοπλιζόμενη) Γερμανία του Χίτλερ επανέκαμπτε δριμύτερη στα ευρωπαϊκά πράγματα. Ο Μουσολίνι υποστήριξε αρχικά τον επανεξοπλισμό της Γερμανίας και, παρά τις όποιες επιφυλάξεις του, αντιμετώπισε το χιτλερικό καθεστώς ως ένα δυνητικά χρήσιμο αντίβαρο εναντίον Βρετανίας και Γαλλίας. Ο Ιταλός δικτάτορας δεν ήθελε να αφήσει τα στενά της Μάλτας και του Σουέζ στη δικαιοδοσία της Βρετανίας. Βρετανία και Γαλλία, πάντα υπό τον φόβο της κομμουνιστικής απειλής, φάνηκε ότι θα ακολουθούσαν μια ήπια στάση απέναντι στον Μουσολίνι⁵.

Στη νέα συγκυρία, η διεθνής θέση της Ρώμης είχε αίφνης ισχυροποιηθεί, επιτρέποντας στην Ιταλία να ενθαρρύνει, σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον (1933-36), τις διαφορές μεταξύ της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας και να επενεργεί μεταξύ τους ως διαιτητής⁶. Το νέο διαμεσο-

³ Πρβλ. Στ. Πέιν, *Ιστορία του Φασισμού*, ό.α., σ. 325.

⁴ Για την ανάληψη των νέων χαρτοφυλακίων από τον Μουσολίνι (το υπουργείο Εξωτερικών τελούσε πάντοτε υπό την εποπτεία του), ΑΥΕ 1933/Α/1, Ιούλιος 1933, πρεσβεία Ρώμης προς Υπ.Εξ.

⁵ Για την εξωτερική πολιτική της Ιταλίας και τις σχέσεις της με τις άλλες δυνάμεις κατ' αυτή την περίοδο βλ. ενδεικτικά, P. Brundu Olla, *L' equilibrio difficile. Gran Bretagna, Italia e Francia nel Mediterraneo (1930-37)*, Giuffrè, Μιλάνο 1980. Ως προς τις σχέσεις ναζιστικής Γερμανίας και φασιστικής Ιταλίας, όπως επίσης και μεταξύ Χίτλερ -Μουσολίνι βλ. R. Quartararo, *Roma fra Londra e Berlino. La politica estera fascista dal 1930 al 1940*, Bonacci, Ρώμη 1980. R. De Felice, *Mussolini e Hitler. I rapporti segreti (1922-1933)*, Le Monnier, Φλωρεντία 1983, του ίδιου «I rapporti fra fascismo e nazionalsocialismo fino all'andata al potere di Hitler (1922-1933)», στο A. Colombo (επιμ.), *La Resistenza e l' Europa*, Νάπολη 1971 και R. De Felice (επιμ.), *L' Italia fra tedeschi e Alleati: la politica estera fascista e la seconda guerra mondiale*, Il Mulino, Μπολώνια, 1988.

⁶ Για το πώς διαμορφώθηκε η διεθνής κατάσταση από τον Οκτώβριο του 1933 (όταν και ξεκίνησε ανεπίσημα ο γερμανικός επανεξοπλισμός) έως τη Συνθήκη του Μονάχου, το Σεπτέμβριο του 1938, και για την εξωτερική πολιτική της Ιταλίας σε αυτή την περίοδο πρβλ. V. Barbati, «La politica estera dell' Italia fra le due

λαβητικό ρόλο του Μουσολίνι θέλησαν πάντως να ενισχύσουν τόσο ο Στάλιν, που επεδίωκε να χρησιμοποιήσει την Ιταλία ως μοχλό πίεσης ενάντια σε Βρετανία και Γαλλία, όσο και ο Ρούσβελτ, που θεωρούσε τη Ρώμη σημαντικό σύμμαχο για τη διατήρηση της ειρήνης στην Ευρώπη. Έτσι, Σοβιετική Ένωση και Ιταλία υπέγραψαν στα 1933 ένα «σύμφωνο φιλίας και μη επιθέσεως», παρόμοιο με αυτό που είχε υπογραφεί τον προηγούμενο χρόνο ανάμεσα σε Σοβιετική Ένωση και Γαλλία, και οι ΗΠΑ διατήρησαν καλές σχέσεις με την Ιταλία έως το 1937. Κατ' αυτό τον τρόπο ο Μουσολίνι επιτύγχανε τη διεθνή επιβεβαίωση την οποία ανέκαθεν επιζητούσε ως εγγυητής της ειρήνης⁷.

Στο μεταξύ, σταδιακά, είχε συντελεστεί η «ειρήνευση» της Λιβύης με το σφαγιασμό πολλών γηγενών, ενώ από τα τέλη του 1932 είχε εγκριθεί σχέδιο εισβολής στην Αιθιοπία, το οποίο και πραγματοποιήθηκε τον φθινόπωρο του 1935. Είχαν προηγηθεί η αποτυχία του «μετώπου της Στρέζας» και η «διασπαστική» ενέργεια της Βρετανίας να συνάψει ναυτική συμφωνία με τη Γερμανία, αποδεχόμενη ένα πρόγραμμα περιορισμένων γερμανικών εξοπλισμών⁸. Η διασπαστική ενέργεια των Άγγλων ενόχλησε

guerre (II)», *Nord e Sud*, 161, XX, 1973, σ. 96-119 και, ειδικότερα, για τα νέα δεδομένα στην ιταλική εξωτερική πολιτική στα 1933, βλ. F. D'Amoia, *Declino e prima crisi dell'Europa di Versailles. Studio sulla diplomazia italiana ed europea (1931-1933)*, Giuffrè, Μιλάνο 1967.

⁷ Για όσα εκτίθενται εδώ πρβλ. D. Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, ό.α., σ. 97-98, A. De Grand, *Italian Fascism: its Origins and Development*, ό.α., σ. 78-99, M.G. Knox, *Mussolini Unleashed, 1939-41, Politics and Strategy in Fascist Italy's Last War*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1982, σ. 8-15 (στην ιταλική μτφρ., *La Guerra di Mussolini*, Editori Riuniti, Ρώμη, 1984). Για τις σχέσεις ΗΠΑ, Σοβιετικής Ένωσης με τη φασιστική Ιταλία έχουν ήδη επισημανθεί, G.G. Migone, *Gli Stati Uniti e il fascismo...ό.α.* και C. Lozzi, *Mussolini- Stalin. Storia delle relazioni italo- sovietiche...ό.α.*

⁸ Για την αγγλο-γερμανική συμφωνία, βλ. P. Brundu Olla, *Le origini diplomatiche dell' accordo navale anglo-tedesco del giugno 1935*, Giuffrè, Μιλάνο 1974. Για το επονομαζόμενο και «μέτωπο της Στρέζας» μεταξύ Μουσολίνι, Pierre Laval, Sir John Simon, πρβλ., G. Giordano, *Il patto a quattro nella politica estera di Mussolini*, Forni, Μπολώνια, 1976, E. Serra, «Il confine meridionale della Libia e gli accordi Mussolini- Laval» στο J.B. Duroselle-E. Serra (επιμ.), *Italia e Francia dal 1919 al 1939*, ό.α. και F. Lefebvre D' Ovidio, *L' Intesa italo-francese del 1935 nella politica estera di Mussolini*, Tipolitografia Aurelia, Ρώμη 1984. Βλ. επίσης και Σπ. Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, ε' εκδ., σ. 57. [Οι διαμεσολαβητικές πρωτοβουλίες της Ιταλίας για ένα «σύμφωνο μεταξύ των

τον Μουσολίνι, καθώς έπληττε την εικόνα του ως υπολογίσιμου διεθνούς διαμεσολαβητικού παράγοντα. Παράλληλα, όμως, του πρόσφερε το κατάλληλο πρόσχημα για να πραγματοποιήσει την «προαναγγεληθείσα» επίθεση κατά της Αιθιοπίας, που έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1935⁹. Λίγους μήνες αργότερα, στις 5-5-1936, ο στρατηγός Pietro Badoglio κατέλαβε την Αντίς Αμπέμπα και ταυτόχρονα ο Μουσολίνι κήρυξε την ίδρυση της «Ιταλικής Αυτοκρατορίας της Ανατολικής Αφρικής», ενώ οι επιβληθείσες διεθνείς κυρώσεις εναντίον της Ιταλίας γρήγορα αποδείχθηκαν ανεπαρκείς¹⁰. Με βασικό σύνθημα την «παγκοσμιότητα της Ρώμης και του φασισμού», η φασιστική ιταλική κυβέρνηση εκμεταλλεύθηκε στο έπακρο τη νέα κατάσταση για να ενισχυθεί σημαντικά και μάλλον απροσδόκητα, καθώς είχε ήδη συμπληρώσει δεκαετία στην εξουσία και η δυναμική της στις εσωτερικές υποθέσεις είχε αρχίσει να υποχωρεί, παρά το γεγονός ότι το ιταλικό αντιφασιστικό κίνημα, που ήταν δραστήριο στο εξωτερικό, δεν

τεσσάρων δυνάμεων» (Ιταλίας, Γερμανίας, Γαλλίας και Βρετανίας), που άρχισαν στα 1933, κατέληξαν τελικά στη «διάσκεψη της Στρέζας», τον Απρίλιο του 1935. Το μέτωπο όμως που σχημάτισαν οι τρεις χώρες, σε απάντηση του ραγδαίου επανεξοπλισμού της Γερμανίας, αποδείχθηκε εφήμερο]

⁹ Για την ιταλική πολιτική στη Λιβύη βλ. G. Segrè, *L' Italia in Libia. Dall'età giolittiana a Gheddaffi*, Feltrinelli, Μιλάνο 1978. Ως προς τις ιταλικές προετοιμασίες για τον πόλεμο στην Αιθιοπία, G. Rochat, *Militari e politici nella preparazione della campagna d'Etiopia 1932-36*, F. Angeli, Μιλάνο 1936.

¹⁰ Περισσότερα για τον πόλεμο της Αιθιοπίας (ή Αβησσυνίας), για τις αιτίες της επιχείρησης, τη στάση των άλλων χωρών και τις κυρώσεις βλ. A. Del Boca, *La Guerra d' Abissinia 1935-1941*, Μιλάνο, 1978 και περισσότερα R. Mori, *Mussolini e la conquista dell' Etiopia*, Le Monnier, Φλωρεντία 1978, G. Procacci, *Il socialismo internazionale e la guerra d' Etiopia*, Editori Riuniti, Ρώμη, 1978, και R. Quartararo, «Le origini del piano Hoare-Laval», *Storia Contemporanea*, 4, VIII, 1977. [Αγγλία και Γαλλία με τη συμφωνία Hoar-Laval είχαν ήδη επικυρώσει στην Ιταλία τα 2/3 της αφρικανικής χώρας Ο ηγέτης της Αιθιοπίας Hailè Sellassiè έθεσε την ΚτΕ προ των ευθυνών της για το καίριο πλήγμα που δέχθηκε η συλλογική ασφάλεια και η παγκόσμια ειρήνη. Όμως, η Σύνοδος του Μοντραί που ακολούθησε (Ιούνιος-Ιούλιος 1936), δεν επούλωσε την πληγή. Η Σύνοδος απαγόρευε τη διέλευση πλοίων εμπόλεμων χωρών από το Βόσπορο, εξουσιοδοτούσε την Τουρκία να αναλάβει πλήρως το κυριαρχικό της δικαίωμα επί των Στενών και στη Ρωσία παραχωρήθηκε το δικαίωμα της πλήρους διελεύσεως. Το πετρέλαιο εξαιρέθηκε από τα υπό απαγόρευση προϊόντα, πολλές χώρες, όπως οι ΗΠΑ, δεν υιοθέτησαν τις κυρώσεις, ενώ ούτε και η Σοβιετική Ένωση αντέδρασε με αποφασιστικότητα. Όπως θα σημειωθεί πιο κάτω, και η Ελλάδα, ακολουθώντας το παράδειγμα της Βρετανίας, υιοθέτησε τις κυρώσεις].

έδειχνε ικανό να απειλήσει τον Μουσολίνι στο εσωτερικό¹¹.

Με τον πόλεμο της Αιθιοπίας ο Μουσολίνι καταξιωνόταν και πάλι στα μάτια της κοινής γνώμης ως ένας εκ των ρυθμιστών της παγκόσμιας πολιτικής κατάστασης. Τον ίδιο τίτλο όμως διεκδικούσε και ο Χίτλερ. Κι αυτό κατέστη αμέσως σαφές, όπως επίσης το ίδιο σαφές προέκυψε για την Ιταλία το οικονομικό και στρατιωτικό αντίτιμο της επιχείρησης στην Αφρική¹². Ενώ ο πόλεμος είχε πολλαπλές οικονομικές συνέπειες για το φασιστικό καθεστώς, η χιτλερική Γερμανία επιτύγχανε, σε βάρος φυσικά και της Ιταλίας, την πλήρη πολιτικο-οικονομική υποταγή της Αυστρίας και, έως το 1936, είχε δρομολογήσει αποτελεσματικά τις διαδικασίες της γερmano-αυστριακής ένωσης (*anschluss*)¹³. Παράλληλα, ο Χίτλερ πραγματοποιούσε με επιτυχία την οικονομική διεύθυνση της Γερμανίας στη Χερσόνησο του Αίμου μέσω των ευνοϊκών διμερών εμπορικών συμφωνιών συμφηφισμού (*clearing*). Με αυτό τον τρόπο η Γερμανία κατάφερε να ελέγχει πάνω από το 35% του εξωτερικού εμπορίου των χωρών Βαλκανικού Συμφώνου ισοσκελιζοντας πλέον την αγγλική και γαλλική επιρροή στην περιοχή¹⁴.

¹¹ Για το αντιφασιστικό κίνημα βλ. G. Procacci, *Storia degli Italiani*, ό.α., σ. 527-531. [Η συμφωνία του 1934 μεταξύ κομμουνιστικού και σοσιαλιστικού κόμματος για κοινή δράση έναντι του φασισμού δεν επέφερε ουσιαστικά αποτελέσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μόνον 12 από τους 1200 ιταλούς ακαδημαϊκούς δεν υπόγραψαν τελικά την –από το 1931 υπαγορευμένη– «δήλωση πίστης στο φασισμό», ενώ ο Κρότσε είχε αποσυρθεί απογοητευμένος στο σπίτι του. Ακολούθως, κάθε αντιστασιακή πράξη σχεδόν εξέλιπε και στην κηδεία του Γκράμσι, τον Απρίλιο του 1937, ελάχιστοι παρευρέθησαν. Πάντως, το αντιφασιστικό κίνημα είχε ως αφετηρία τη Γαλλία, όπου δραστηριοποιήθηκαν – από το 1927 έως και τη δολοφονία των αδελφών Roselli δέκα χρόνια αργότερα – και γύρω από την εφημερίδα *La Libertà*, επιφανείς αντικαθεστωτικοί ιταλοί]

¹² Για το κόστος της εκστρατείας στην Αιθιοπία και την ανεπαρκή στρατιωτική ανασυγκρότηση της Ιταλίας πρβλ., V. Barbati, «La politica estera dell' Italia...», ό.α., σ. 100-101 και D. Mack Smith, *Mussolini Roman's Empire*, ό.α., σ. 65.

¹³ Για τη γερμανική διεύθυνση στην Αυστρία και γενικότερα για την εξωτερική πολιτική της Γερμανίας, βλ. τη σύνθεση του V. Barbati, «La politica estera della Germania fra le due guerre mondiali», *Nord e Sud*, 176-177, 178, 179, XXI, 1974, E. Di Nolfo, «I rapporti austro-italiani dall' avvento del fascismo all' 'Anschluss' 1922-1938», *Storia e Politica*, 1-2, XXII, 1974 και AA.VV. (συλ., επιμ. G. E. Rusconi- R. Cazzola), *Il "caso Austria". Dall' "Anschluss" all' era Waldheim*, Einaudi, Τορίνο 1988.

¹⁴ Από τον Φεβρουάριο του 1934, Ελλάδα, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία συνήψαν το επονομαζόμενο Βαλκανικό Σύμφωνο, στο οποίο γίνεται τεκμηριωμένη αναφορά ακολούθως. Για την πολιτική της Γερμανίας στα Βαλκάνια βλ.

Η αυστριακή συγκαταβατικότητα έναντι του Χίτλερ, η βρετανική απροθυμία για μια πιο αποφασιστική πολιτική στα Βαλκάνια και η ιταλική επιστροφή για τον πόλεμο στην Αιθιοπία, διευκόλυναν τη γερμανική πολιτικο-οικονομική διείσδυση στην ευρύτερη στρατηγική ζώνη της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ο Ντούτσε όμως παρέμενε πάντοτε αδιάλλακτος στο ζήτημα της ιταλικής κυριαρχίας τόσο στα σύνορα με την Αυστρία όσο και στην ευρύτερη Μεσόγειο. Όπως παρατηρούσε η ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο, ο ιταλός δικτάτορας «δέν άνησυχούσε από την έσωτερικήν έπιτυχίαν του Χίτλερ, αλλά ήταν άπολύτως κεκρηυγμένος κατά τής ένώσεως Γερμανίας και Αύστρίας και είχεν αύξήσει τας δυνάμεις του είς τά ίταλο-αυστριακά σύνορα του Βρεννέρου, ένώ διευκρίνιζε ότι ούδαμώς έπιθυμούσε νά συνδυάση τόν ίταλικόν φασισμόν με τόν, μεσαιωνικόν άποπνέοντα καπνόν, γερμανικόν ναζισμόν»¹⁵.

Πράγματι, σε αντίθεση με τον εθνικοσοσιαλισμό του Χίτλερ, ο Μουσολίνι περιφρονούσε τον όρο «σοσιαλισμός» προτιμώντας τους όρους «προλεταριάτο» και «προλεταριακός», και χλεύαζε τότε τη ναζιστική αντίληψη περί φυλής, ισχυριζόμενος ότι οι Γερμανοί δεν συνιστούσαν φυλή, αλλά ήταν το αποτέλεσμα επιμιξίας τουλάχιστον έξι διαφορετικών λαών. Επίσης, ο ναζιστικός αντισημιτισμός δεν εντυπωσίαζε τον ιταλό πρωθυπουργό, καθώς, όπως έχει ήδη τονιστεί, ο Μουσολίνι επεδίωκε να προσεταιριστεί τους Εβραίους των Βαλκανίων για να τους μετατρέψει σε όχημα

Π. Παπαστράτης, «Γερμανική διείσδυση και συμμαχική ενδοτικότητα. Η κατάσταση στα Βαλκάνια στις αρχές του πολέμου», *Η Ελλάδα του '40, Επιστημονικό Συμπόσιο*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1993, του ιδίου επίσης, Pr. Papastratis, «The Balkans revisited: Great Powers penetration and conflict in the interwar period and the Mediterranean connection» στο M. Petricioli-A. Varsovi (επιμ.), *The seas as Europe's external borders and their role in shaping a European identity*, Lothian Foundation Press, Λονδίνο 1999, σ. 105-122 (πρακτικά συνεδρίου, Φλωρεντία, 4-5 Ιουνίου 1993).

¹⁵ ΑΥΕ 1933/Α/ΧV, 11-4-1933, πρεσβεία Λονδίνου (Κακλαμάνος) προς Υπ.Εξ. Σχετικά, βλ. R. De Felice, *Il problema dell' Alto Adige nei rapporti italo- tedeschi dall' Anschluss alla fine della seconda Guerra mondiale*, Il Mulino, Μπολώνια 1973, και S. Valenti, *Italia al Brennero (1918-1988)*, Centro Studi Atesini, Μπολτζάνο 1988. [Τον Ιούλιο του 1935 οι Μουσολίνι και Ντόλφους σε συνάντησή τους έδειξαν δείγματα των αμοιβαίων καλών προθέσεών τους, βλ. π.χ. *Καθημερινή* 25-7-1934 «Η συνάντησις Ντόλφους-Μουσολίνι. Συνεργασία κατά της Γερμανίας;». Το 1937 ο Ντόλφους δολοφονήθηκε για να πραγματοποιηθεί τον επόμενο χρόνο η ένωση Αυστρίας-Γερμανίας].

της επεκτατικής του πολιτικής. Έως το φθινόπωρο του 1936, τουλάχιστον, και παρά τις όποιες προσπάθειες σύγκλισης είχαν γίνει μεταξύ Γερμανίας και Ιταλίας, για τη φασιστική Ιταλία ο αντισημιτισμός συνιστούσε σχεδόν ένα δείγμα αντιφασισμού¹⁶.

Πάνω σε αυτό το ζήτημα η στάση του φασισμού άρχισε προοδευτικά να μεταβάλλεται από το Νοέμβριο του 1936, όταν υπογράφηκε ένα ιταλο-γερμανικό πρωτόκολλο, ενώ η αλλαγή αυτή «επισημοποιήθηκε» από τον Οκτώβριο του 1937, όταν Χίτλερ και Μουσολίνι σε επίσημη συνάντησή τους σφράγισαν τη συνεργασία τους. Ήδη, «τα γεγονότα που θα άλλαζαν τον κόσμο» είτε βρίσκονταν σε εξέλιξη είτε κυοφορούνταν: ο ισπανικός εμφύλιος με τις διεθνείς επιπτώσεις του (Ιούλιος 1936-Απρίλιος 1939), η ένωση Αυστρίας-Γερμανίας (Μάρτιος 1938), η συμφωνία του Μονάχου (Σεπτέμβριος 1938). Αμέσως μετά το Μόναχο, «τέθηκαν σε πλήρη εφαρμογή στην Ιταλία, έως τότε χώρα μεσογειακή και σημιτική, οι περίφημοι ρατσιστικοί νόμοι(...)- νόμοι που τελικά έπαιρναν μια όψη ακατανόητη και απάνθρωπη αλλά και γελοία»¹⁷.

¹⁶ Στ. Πέιν, *Ιστορία του Φασισμού*, ό.α., σ. 330. Για την πολιτική του ιταλικού φασισμού απέναντι στις μειονότητες, βλ. περισσότερα στο ΑΑ.VV. (συλ.), *Le minoranze etniche europee di fronte al nazismo e al fascismo*, Atti del convegno svoltosi ad Aosta, 3- 4 dicembre 1983, Αόστα 1985 και Γκ. Σόιερ, *Σύντροφος Μουσολίνι*, ό.α., σ. 128-130. Βλ. γενικότερα, Ph. Morgan, *Italian Fascism 1919-1945*, MacMillan Press, Λονδίνο 1995. Ως προς τις προσπάθειες σύγκλισης βλ. την αποτυχημένη συνάντηση των δυο δικτατόρων στη Βενετία τον Ιούνιο του 1934, *Καθημερινή* 15 έως 20-6-1934 και 1-8-1934 «Η ρήξις Ιταλίας-Γερμανίας – μετά το αυστριακόν δράμα» [Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι στη Γερμανία κυκλοφορούσαν ναζιστικά φυλλάδια που καταφέρονταν εναντίον των Ιταλών Εβραίων, που σε πολλές περιπτώσεις ήταν αξιωματούχοι του φασιστικού κόμματος. Σε ό,τι αφορά την αντίληψη περί φυλής, ο ιταλός δικτάτορας για να δικαιολογήσει τις επεκτατικές αποικιοκρατικές διαθέσεις του προτιμούσε να μιλά, όπως και πιο κάτω θα σημειωθεί, για την ανάγκη αύξησης του πληθυσμού της χώρας του καθότι «Η λευκή φυλή αποθνήσκει», βλ. το αναδημοσιευμένο πρωτοσέλιδο άρθρο του στην *Πρωΐα*, 28-8-1934].

¹⁷ Τζ. Ντε Κίρικο, *Αναμνήσεις από τη ζωή μου*, Ύφιλον, Αθήνα 1985 (μτφρ. Ε. Βαροξάκη) σ. 149 [Ο μεγάλος ιταλός ζωγράφος είχε ζήσει στην Ελλάδα κατά τη νεότητά του και στην Ιταλία διατηρούσε σχέσεις με Έλληνες διανοομένους και ομοτέχνους του, εκφράζοντας την αγωνία του για την κατάσταση που προδιαγραφόταν – Μαρτυρία της μουσικού και μεταφράστριας κ. Μαργαρίτας Δαλμάτη στον συγγραφέα]. Για τα υπόλοιπα που εκτίθενται εδώ, σε ό,τι αφορά στον αντισημιτισμό «που απουσίαζε από την ιστορία της Ιταλίας από

Πριν όμως, και έως το 1937, παρέμεναν κατά το μάλλον ή ήττον διακριτές οι ιδεολογικές διαφορές και η αμοιβαία καχυποψία που χαρακτήριζε τις σχέσεις φασισμού-ναζισμού και των ηγετών τους (και τούτο καταδεικνύεται χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως στη συνέχεια θα προκύψει). Επιπλέον, έως τότε, σε θέματα εξωτερικής πολιτικής Ιταλία και Γερμανία ήταν ως επί το πλείστον αντίπαλες. Αν η υποτιθέμενη επιθυμία του Μουσολίνι ήταν «ο οριζόντιος ιταλικός επεκτατισμός, από την Ιβηρική έως τη Μαύρη Θάλασσα, και από εκεί, κάθετα, έως την “εβραιοδιεθνιστική” πόλη της Θεσσαλονίκης και το Αιγαίο», το ζήτημα ήταν ότι η ναζιστική Γερμανία εμβόλιζε τη φασιστική Ιταλία στο πιο ευαίσθητο σημείο της επεκτατικής εξωτερικής της πολιτικής¹⁸. Ως προς τη Θεσσαλονίκη, τουλάχιστον, αυτό το σχέδιο επί χάρτου βασιζόταν σε συγκεκριμένα δεδομένα: δηλαδή, στο ότι οι Ιταλοί Εβραίοι της πόλης «κατείχαν εξέχουσα θέση στο εμπόριο και τη βιομηχανία, αντιπροσώπευαν επάξια τα ιταλικά συμφέροντα στο εξωτερικό και συνέβαλαν ώστε η ιταλική εμπορική σημαία να κατέχει τη δεύτερη θέση, μετά την ελληνική, στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης»¹⁹.

Επιπλέον, μπροστά στην όλο και αυξανόμενη – από το γύρισμα του αιώνα και εφεξής – ένταση του αντισημιτισμού σχεδόν παντού στην Ευρώπη, οι Εβραίοι της Ελλάδας είχαν κάθε λόγο να διάκεινται ευνοϊκά απέναντι στη φασιστική Ιταλία και συνέδραμαν εθελοντικά τόσο στον πόλεμο της Αβησσυνίας όσο και στην έκκληση του Μουσολίνι, το 1936, για προσφορά χρυσού προς ενίσχυση της ιταλικής οικονομίας. Αλλά και μετά τη συμφωνία του Μονάχου, οι περισσότεροι Εβραίοι δεν αντιμετώπιζαν με δυσπιστία τον ιταλικό φασισμό, καθώς στις ιταλικές αποικίες, κτήσεις και παροικίες, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Ιταλία, ουδέποτε εφαρμόστηκαν εκείνα τα εξοντωτικά αντιεβραϊκά μέτρα που οδήγησαν αργότερα στη διαβόητη «Τελική Λύση»²⁰.

την ενοποίησή της και εφεξής έως το Μόναχο», βλ. H. St. Hugues, *Prisoners of the Hope; The Silver Age of the Italian Jews, 1924-1947*, Κέμπριτζ 1983, ενώ για την εξωτερική πολιτική βλ. V. Barbati, «La politica estera dell' Italia...» (1973), *ό.α.*, σ. 103-108. Για τη συνάντηση του 1937 Χίτλερ-Μουσολίνι βλ. ενδεικτικά την *Καθημερινή* 1-10-1937 «Μετά την συνάντησιν-Η χθεσινή επιστροφή του Ντούτσε εις Ρώμη».

¹⁸ ACS/47 (Interno P.S.- Polizia politica per materia), 27-4-1933, όπου η «υποτιθέμενη επιθυμία του Μουσολίνι» -supposto desiderio mussoliniano» για την «εβραιο-διεθνιστική Θεσσαλονίκη» (*Salonico, città ebreo-internazionale*).

¹⁹ J. Chrisafis, A. Coppola, A Ferrari, *Gli ebrei di Salonico...ό.α.*, σ.28-29.

²⁰ Αυτόθι, βλ. όμως περισσότερα πιο κάτω, στην ενότητα (δ).

Υπ' αυτούς τους όρους, στα μέσα της δεκαετίας του '30, δεν ήταν παράδοξο ότι ο ελληνικός εβραϊσμός –και ειδικότερα αυτός της Θεσσαλονίκης, της «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων»– πρόσφερε, αφενός, μια υπό προϋποθέσεις στήριξη στον ιταλικό φασισμό και υποστήριξε, αφετέρου, αναφανδόν το δημοκρατικό στρατόπεδο στον ισπανικό εμφύλιο, καθώς συνέδραμε οικονομικά και με εθελοντές στον αγώνα του εναντίον του Φράνκο²¹. Εκ των πραγμάτων, αντίστοιχα «άνισες» ήταν, σύμφωνα με ισπανούς παρατηρητές, και οι πολιτικές θέσεις της εβραϊκής κοινότητας σε ό,τι αφορούσε την εσωτερική πολιτική: «οι μεγαλύτεροι στην ηλικία Σεφαρδίτες υποστήριζαν στην πλειονότητά τους τη μοναρχία, ενώ από τους νεότερους οι περισσότεροι εμφορούνταν από τις κομμουνιστικές ιδέες». Αυτός ο «ιδεολογικός-κομματικός χάρτης» προέκυψε μετά το 1922, την εγκατάσταση των προσφύγων και την αντισημιτική πολιτική των κυβερνήσεων του βενιζελικού χώρου. Τα μπόϊκοτάζ των εβραϊκών καταστημάτων, το 1927, και το πογκρόμ της συνοικίας Γκάμπελ, το 1931, ήταν αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής, η οποία ώθησε τους μεγαλύτερους στην ηλικία «να ζητήσουν στέγη και περισσότερη ασφάλεια στα μοναρχικά κόμματα» και τους νεότερους «να εναποθέσουν τις ελπίδες τους στον αγώνα για την κοινωνική ανατροπή και την ανανέωση» (στις αρχές της δεκαετίας, εβραίοι φοιτητές αποβλήθηκαν από το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης εξαιτίας της πολιτικής δράσης τους, γεγονός το οποίο, προφανώς, επηρέασε στην απόφαση της μη ίδρυσης έδρας Ισπανικής Γλώσσας το 1931, όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο)²².

(β) «Η ιταλοφοβία είναι ολίστημα...»

Εάν από την εποχή του επεισοδίου της Κερκύρας έως και την ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία το φθινόπωρο του 1935, η Ρώμη απέφυγε κάθε πρόκληση σημαντικών εντάσεων στις σχέσεις της με την Ελλάδα, αυτό ασφαλώς οφειλόταν στην ενασχόλησή της με την κατάκτηση της Αλβανίας, με το διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας και, τελικά, με την προετοιμασία για την επίθεση στην Αιθιοπία²³. Από την άλλη, η πρωταγωνιστική συμμετο-

²¹ Σχετικά, βλ. στις τελευταίες ενότητες (δ και ε) του κεφαλαίου.

²² Πρβλ. για όσα εκτίθενται εδώ, Fr. Gracia Alonso-J.M. Fullola i Pericot, *El sueño de una generación-El crucero universitario por el Mediterráneo de 1933*, Universitat de Barcelona 2006, σ. 252-254, όπου και σχετική αρχειακή τεκμηρίωση.

²³ Πρβλ. J.W. Borejsza, «Η Ελλάδα και η Βαλκανική πολιτική της φασιστικής Ιταλίας, 1936-1940», *ό.α.*, σ. 24.

χή της Ελλάδας στη συγκρότηση του Βαλκανικού Συμφώνου Ειρήνης (αρχές του 1934), υπάκουε στην «*ἀδήριτη ανάγκη τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ ἰταλικοῦ ἀναθεωρητισμοῦ καὶ τῆς ἰσχυροποιήσεως τῶν κρατῶν αὐτῶν διὰ τοῦ συνασπισμοῦ των*». Ὅπως υπογράμμιζε ἡ ἐλληνικὴ πρεσβεία στο Βελιγράδι, ἡ Γιουγκοσλαβία εἶχε ἐπενδύσει σὲ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ, καθὼς «*δὲν ἐνθουσιάζεται ἀπὸ τὶς εἰρηνευτικὰς πρωτοβουλίας τῆς Ἰταλίας καὶ ἀπὸ τὸ ἐκ τῆς Δύσεως προερχόμενον ἄσμα τῆς εἰρήνης, διότι τὸ ἄσμα τοῦτο δὲν εἶναι εἰλικρινές*»²⁴.

Ἦταν φανερό ὅτι ἡ σύναψη τῆς βαλκανικῆς συμμαχίας ἀποδείκνυε πὼς ἡ «*ιταλοφοβία*» ἦταν ἓνα ὑπαρκτὸ συναίσθημα πού διέπνεε τὶς χώρες μέλη τοῦ Συμφώνου. Διαφαινόταν, ἀσφαλῶς, μιὰ τάση μεταστροφῆς στους προσανατολισμούς τῆς Ελλάδας, ἀλλὰ ἡ νέα κυβέρνησις τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, με τὸν Παναγὴ Τσαλδάρη πρωθυπουργό καὶ τὸν Δημήτριον Μάξιμο ὑπουργό των Εξωτερικῶν, προσπάθησε νὰ προσαρμόσει στὰ νέα δεδομένα τὴν πολιτικὴ Βενιζέλου τῆς περιόδου 1928-32, τῆς ἴσης φιλίας με τὶς μεγάλες δυνάμεις καὶ τοῦ ἐπιμερισμοῦ τῆς ἐπιρροῆς τους στὴν περιοχὴ. Εξάλλου, ὁ Ελ. Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὴ νέα ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ (Ιούνιος 1933), παρέμενε στὸ πολιτικὸ παιχνίδι, ἐναντιώθηκε ἀποτελεσματικὰ σὲ κάθε «*ἀντι-ιταλικὴ αἰχμὴ*» τοῦ ἐν λόγῳ Συμφώνου. Ὑπὸ τὴν πίεσις Βενιζέλου, ὁ Δ. Μάξιμος, σὲ πέρασμά του ἀπὸ τὴ Ρώμη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1934, διαβεβαίωσε τὴν ἰταλικὴν πολιτικὴν ἡγεσίαν γιὰ τὰ φιλικὰ αἰσθήματα τῆς Ἀθῆνας. Ἀκόμη, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἐπικυρώνοντας τὸ Σύμφωνο στὴ Βουλὴ, στὶς 15 Μαρτίου τοῦ 1934, συνόδευσε τὸ ψήφισμα με μιὰ ἐρμηνευτικὴ δήλωσις, πού εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος, δηλαδὴ ὅτι σκοπὸς τοῦ Συμφώνου ἦταν νὰ ἐγγυηθῆ τὴν ἀσφάλεια των «*ἐνδοβαλκανικῶν συνόρων*» ἐναντίον ἐνὸς ἄλλου βαλκανικοῦ κράτους²⁵.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, ἡ Ἰταλία ἐπισήμως οὔτε ἐπιδοκίμαζε οὔτε ἀποδοκίμαζε τὸ Σύμφωνο, ἀλλὰ τὰ σχόλια τοῦ ἰταλικοῦ τύπου «*διαπνέονταν ὑπὸ δυσμενοῦς πνεύματος*», σύμφυτου με τὴν ἀποφῆ ὅτι «*ἡ Βαλκανικὴ Συμμαχία ἦταν ἀποφασιστικὰ ἀντιιταλική, ἀντιβουλγαρικὴ καὶ ἀντιαλβανική*»²⁶. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁμως, ὁ ἰταλικὸς τύπος σὲ αὐτὴ τὴ, σχεδὸν διαβαλ-

²⁴ Εδῶ, ΑΥΕ 1933/Α/3/ΧV «*Δημοσιεύματα τύπου*», 29-5-1933, πρεσβεία Βελιγράδιου πρὸς Ὑπ.Εξ. καὶ πιο πάνω ΑΥΕ 1933/Α/3/ΧV, 18-3-1933, πρεσβεία Λονδίνου (Κακλαμάνος) πρὸς Ὑπ.Εξ. Γιὰ τὸ Βαλκανικὸ Σύμφωνο, βλ. πιο πάνω σημ. 14. [Ὅπως σημειώνεται ἀκολούθως, στὸ Σύμφωνο συμμετείχαν ὅλα τὰ βαλκανικὰ κράτη πλην Βουλγαρίας καὶ Ἀλβανίας]

²⁵ Πρὸβλ. ἐδῶ, Π. Παπαστράτης, «*Εξωτερικὴ Πολιτικὴ*», ὁ.α., σ. 285-287.

²⁶ ΑΥΕ 1933/Α/22/2, 27-1-1934 πρεσβεία Ρώμης (Μεταξάς) πρὸς Ὑπ.Εξ.

κανική, πρωτοβουλία διέβλεπε και μια προσπάθεια της Αθήνας να δραματίσει ένα «διαμεσολαβητικό ρόλο» στην πρόσβαση των μεγάλων δυνάμεων στα Βαλκάνια, δεδομένου ότι επιλογή Βρετανίας και Γαλλίας ήταν να ακολουθούν μια μετριοπαθή στάση απέναντι στη δεδηλωμένη επιθετικότητα της ναζιστικής Γερμανίας και τον «αναθεωρητισμό» της φασιστικής Ιταλίας. Ο αποκλεισμός της Βουλγαρίας από τα τεκταινόμενα ενέτεινε, πάντως, τόσο την ιταλική όσο και την αγγλική επιφυλακτικότητα έναντι του Συμφώνου²⁷.

Κατά την εκτίμηση της ισπανικής πρεσβείας στην Αθήνα, η μεν Γαλλία, που συμπορευόταν με τη Γιουγκοσλαβία, υπονόμει το Σύμφωνο, ενώ η Βρετανία έπαιζε διπλό παιχνίδι· προσπαθούσε να έχει καλές σχέσεις με την Ιταλία και παράλληλα «επιδίωκε να διατηρεί μια δυναμική πλην διακριτική επιρροή γενικότερα επί του Βαλκανικού Συμφώνου και ειδικότερα επί της Ελλάδας». Προοδευτικά, τα γεγονότα δικαίωναν απολύτως εκείνες τις εκτιμήσεις, σύμφωνα με τις οποίες η Ελλάδα, παρά τα νόμιμα και λογικά αισθήματα αλληλεγγύης απέναντι στους «αλύτρωτους υπηκόους της», της Δωδεκανήσου και της Κύπρου, είχε τη σύνεση να αποφεύγει «τυφλές» εθνικιστικές επιλογές και να μην υιοθετεί μια πολιτική «ανοιχτά εχθρική» απέναντι στην Ιταλία. Ωστόσο όμως, η στάση του λαού απέναντι στην Ιταλία ήταν «από επιφυλακτική έως σφόδρα εχθρική»²⁸.

Το αρνητικό κλίμα είχε διαμορφωθεί ήδη από το 1933. Η επέτειος των δέκα χρόνων από το επεισόδιο της Κέρκυρας, που συνέπιπτε με την υπογραφή ενός δεύτερου ελληνο-τουρκικού συμφώνου για την αμοιβαία εγγύηση των συνόρων, τον Σεπτέμβριο 1933, προσέδιδε, μοιραία, συμβολικές αντι-ιταλικές προεκτάσεις στη νέα βαλκανική πολιτική της Ελλάδας, παρότι δεν ήταν φυσικά στις προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης να τονίσει τέτοιου είδους συμβολισμούς²⁹. Ωστόσο, οι αναφορές του πιο άμεσα

²⁷ Τα στοιχεία εδώ, ACS 1931-33/I/99/4/12-21/9443 («Transito per l' Italia del Ministro degli Esteri Maximos e delle Finanze Loverdos diretti a Londra e a Ginevra - Διάβαση από την Ιταλία του Υπ. Εξ. Μάξιμου και του Υπ. Οικονομικών Λοβέρδου κατευθυνόμενων προς Λονδίνο»).

²⁸ AMAE 1934-35/841/8, 29-10-1934, έγγραφο 219 («El irredentismo griego del Dodecaneso y Chipre – Ελληνικός αλυτρωτισμός σε Δωδεκάνησα και Κύπρο») ισπανική πρεσβεία Αθήνας (Ramón Abella) προς Υπ. του Κράτους, όπου και η άποψη για την αποφυγή «ανοιχτά εχθρικής» στάσης (declaradamente hostil).

²⁹ AMAE 1836/841/8, 16-4-1935, έκθεση της ισπανικής πρεσβείας στην Αθήνα, όπου σημειώνεται ότι «η Ελλάδα από ψυχολογική άποψη δεν είχε ξεπεράσει ποτέ την κρίση του 1923».

ενδιαφερόμενου τοπικού τύπου, στα Επτάνησα και την Πάτρα, στο επεισόδιο της Κέρκυρας κατέληξαν σε δημοσιογραφική εκστρατεία κατά της Ιταλίας. Η σφοδρή κριτική του πατραϊκού τύπου (Νεολόγος, Τηλέγραφος, Πρωινά Νέα) στράφηκε εναντίον του ιταλού προξένου Ροτίνι, «ο οποίος διθύθυε την απαίσια δράση της ιταλικής προπαγάνδας εν Πάτραις». Με εντυπωσιακό πρωτοσέλιδο τα Πρωινά Νέα της 16 Δεκεμβρίου 1933 καλούσαν τους Έλληνες και τους ξένους υπηκόους τής πόλης να αμυνθούν κατά του κοινού εχθρού, δηλαδή της φασιστικής Ιταλίας και των οργανώσεών της στη νότια Ελλάδα. Επίσης, η εφημερίδα ανήγγειλε τη σε συνέχειες δημοσίευση της συνταρακτικής έρευνας, μέσω της οποίας θα αποκάλυπτε «τις ανθελληνικές δραστηριότητες του προξένου και την υπονομευτική δράση του Βατικανού και φασιστικών οργανώσεων της τοπικής ιταλικής παροικίας»³⁰. Η δημοσίευση ανεστάλη, καθώς η ελληνική κυβέρνηση επέβαλε λογοκρισία. Με συντονισμένες ενέργειες των εμπλεκόμενων υπουργείων (Εσωτερικών, Εξωτερικών, Δικαιοσύνης) και της νομαρχίας επενέβη ο αρμόδιος εισαγγελέας, ο οποίος διέταξε τη σύλληψη «των υπευθύνων της επικινδύνου αρθρογραφίας», ενώ και ο αθηναϊκός τύπος στηλίτευσε το «ολίσθημα»³¹.

Τα επεισόδια στην περιφέρεια κλιμακώθηκαν. Στα Γιάννενα από τις αρχές φθινοπώρου του 1933 σημειώνονταν επεισόδια και υψώθηκε προστατευτικός τοίχος μπροστά από το καθολικό κοιμητήριο προς αποφυγή βανδαλισμών, ενώ στην Κέρκυρα η κατάσταση κρίθηκε άκρως ανησυχητική³². Οι φασίστες της ιταλικής παροικίας γιόρτασαν την επέτειο της κατάληψης του νησιού και το σύνθημα «ζήτω η ιταλική Κέρκυρα» κυριάρχησε. Κατά την εκδήλωση προκλήθηκαν επεισόδια μεταξύ μαθητών της Ιτα-

³⁰ Οι πληροφορίες εδώ, ΑΥΕ 1934/Α/10/7 «Ελληνοϊταλικαί σχέσεις. Δημοσιεύματα εναντίον του Ιταλού προξένου εν Πάτρα», όπου συμπεριλαμβάνονται και οι αντίστοιχες εφημερίδες. Ως προς τις φασιστικές οργανώσεις μνημονεύεται η «ΟΒΡΑ –τουτέστιν, Όπερα Βιντσιλάντζα Ρεάτι Αντενάτι ή Οργανιτζατζιόνε Βινζιλάντζα Ρεπρεσιόνε Αντιφασίστα» (με ελληνικά στο πρωτότυπο, δηλ., «Οργάνωση για την αντιφασιστική επιτήρηση και καταστολή»).

³¹ Αυτόθι, Ιανουάριος 1934, επείγον τηλ. Νομάρχη Αχαΐας προς Υπ.Εξ., Υπ.Εσ., Υπ. Δικαιοσύνης, και εντολή εισαγγελέα πλημμελειοδικών για σύλληψη των Λεντάκη-Κουλουμπή (υπεύθυνου συντάκτη δημοσιεύματος και ιδιοκτήτη τυπογραφείου, αντίστοιχα). Η φιλοκυβερνητική Καθημερινή στηλίτευσε «τὸ δημοσιογραφικὸ ὀλίσθημα πὸν βεβαίως δὲν ἐξυπηρετεῖ τὸ καλῶς ἐννοούμενο ἔθνικὸ μας συμφέρον». Καθημερινή, 15-1-1934 «Παρεκτροπαί».

³² ΑΥΕ 1933/Α/10/1 «Ελληνοϊταλικαί Σχέσεις», 27-11-1933 ΓΕΣ προς Υπ.Εξ.

λικής Σχολής και μαθητών των ελληνικών σχολείων. Η Ιταλική Σχολή υπέστη ζημιές και ο νομάρχης Κερκύρας μετέβη στο ιταλικό προξενείο για να ζητήσει συγγνώμη και για να εκφράσει τη λύπη της ελληνικής κυβέρνησης για τα επεισόδια. Ο κερκυραϊκός λαός αντέδρασε και πήρε την πρωτοβουλία να τελέσει μνημόσυνο για τους πεσόντες της ιταλικής επίθεσης. Και το υπουργείο Εσωτερικών επέστησε την προσοχή στην επιτροπή που συνεστήθη για το σκοπό αυτό, ώστε «να μὴν δοθῆ πανηγυρικός οὕτως εἰπεῖν χαρακτήρ εἰς τὸ γεγονός λόγω τῶν στενῶν φιλικῶν σχέσεων Ἑλλάδος-Ἰταλίας». Στη συνέχεια, ο θάνατος μιας ιταλίδας εργάτριας επέτεινε τον απόηχο των επεισοδίων και οι τρεις ιταλικοί κινηματογράφοι της πόλης προέβαλλαν στις κυριακάτικες παραστάσεις τους προπαγανδιστικά «ζουρνάλ» (επίκαιρα) υπέρ της Ιταλίας³³.

Από την πλευρά της η ιταλική κυβέρνηση ζήτησε από την πρεσβεία της να παρακολουθεί μετά προσοχής τα συμβαίνοντα και της αύξησε τις σχετικές «δαπάνες για την αστυνόμευση», καθώς τα γεγονότα της Κέρκυρας είχαν αντίκτυπο στον απελευθερωτικό αγώνα των γηγενών αλλά και των μεταναστών στο λεκανοπέδιο Δωδεκανησίων³⁴. Η Ιταλία δεν προέβη σε κάποια δυναμική αντίδραση για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα, αλλά η απουσία του ιταλού πρέσβη Pier Filippo De Rossi από τις εκδηλώσεις της 25^{ης} Μαρτίου 1934 εκλήφθηκε ως ένδειξη της ιταλικής δυσαρέσκειας³⁵. Η ιταλική κυβέρνηση, για να αποφορτίσει την ένταση, έσπευσε να διευκρινίσει ότι δεν είχε την πρόθεση να υποτιμήσει την εθνική επέτειο. Στο μεταξύ, η Ρώμη είχε επιδείξει δείγματα καλής θέλησης απέναντι στην Αθήνα, καταδικάζοντας κάποια επιθετικά δημοσιεύματα του τοπικού ιταλικού τύπου εναντίον της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Τεργέστης³⁶. Όμως, το αντιφασιστικό λαϊκό συναίσθημα εκδηλωνόταν σε κάθε ευκαιρία, όπως συνέβη στη Θεσσαλονίκη στα τέλη Φεβρουαρίου 1935, όταν σημειώθηκαν σοβαρά επεισόδια κατά τα εγκαίνια του νεόδμητου κτηρίου των ιταλικών εκπαιδευτηρίων «Umberto I» (γυμνάσιο και εμπορική σχολή), παρουσία

³³ Για όσα εκτίθενται εδώ, ΑΥΕ 1934/Α/10/7, 8-11-1934, Αστυνομική Διεύθυνση Κερκύρας προς Νομάρχη Κερκύρας και 31-10-1933, Νομάρχης Κερκύρας προς Υπ.Εσ. (απ' όπου και η παραπομπή πιο πάνω στο κείμενο), και έγγραφο της 1-2-1934, Σωματείο Εφέδρων Οπλιτών Κερκύρας προς Νομάρχη Κερκύρας. Επίσης, ΑΥΕ 1935/Α/10/3.

³⁴ ΑΥΕ 1934/Α/10/7, *αυτόθι*, όπου και η πληροφορία ότι η επιχορήγηση για τις δαπάνες αστυνόμευσης ανέρχονταν σε 1000 λίρες μηνιαίως.

³⁵ ΑΥΕ 1934/Α/10/7, 1-5-1934, πρεσβεία Ρώμης (Μεταξάς) προς Υπ. Εξ.

³⁶ ΑΥΕ 1933/Α/10/1, 24-8-1933, πρεσβεία Ρώμης (Μεταξάς) προς Υπ.Εξ.

μάλιστα του ιταλού υφυπουργού Παιδείας Piero Parini³⁷.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι πρωτοβουλίες της Ελλάδας στα Βαλκάνια επέσειαν μεν τις επικρίσεις του ιταλικού τύπου, αλλά η ιταλική κυβέρνηση απλώς τις θεωρούσε «παραπλανητικές», όπως εξάλλου αποδείκνυε και η συμμετοχή της Αθήνας στις επανειλημμένες κι αποτυχημένες προσπάθειες υλοποίησης ενός μεσογειακού συμφώνου³⁸. Υπ' αυτές τις συνθήκες, όπως υπογράμμισε η ισπανική πρεσβεία, μόνο σε περίπτωση γενικότερης σύρραξης, η οποία θα οδηγούσε σε ανατροπή του status quo στη Μεσόγειο, η Ελλάδα θα παραβίαζε την πολιτική της ισορροπίας που ακολουθούσε απέναντι στις μεγάλες δυνάμεις. Και η ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία είχε, αναμφίβολα, δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ανατροπής αυτής της πολιτικής, καθώς δεν αποκλειόταν πλέον η γενικότερη σύρραξη³⁹.

Ως εκ τούτου, η ιταλική επιχείρηση στην Αφρική είχε μεγάλο αντίκτυπο στην Ελλάδα. Σύμφωνα πάντα με την ισπανική πρεσβεία, «η ιταλική επίθεση στην Αφρική σήμανε τον οριστικό θάνατο του ελληνο-ιταλικού συμφώνου του 1928», έστω και αν η ισχύς του «είχε, τυπικά και μάλλον σιωπηρά, επεκταθεί». Ανεξάρτητα από τις όποιες εσωτερικές εξελίξεις, «οι δύο αντίπαλοι πόλοι (βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός) συμφωνούσαν πλέον ότι η πολιτική της ιταλοφιλίας συνιστούσε ολίσημα, καθώς ο λαός εκφράζει ανοιχτά την απέχθειά του για τον ισχυρό γείτονα που καταπιέζει τον ελληνισμό της Δωδεκανήσου»⁴⁰. Σε αντιστάθμισμα, η «βρετανική επιρροή στα πράγματα της χώρας προοδευτικά θα αυξανόταν εκ νέου

³⁷ ΑΥΕ 1935/Α/11 «Ξένα παροικία και ξένα σχολεία», 21-3-1935 Υπ.Εσ. προς Α' Πολιτική Διεύθυνση και 24-6-1935 Υπ. Παιδείας και Θρησκευμάτων προς Υπ.Εξ. με αναφορά και στην Πρωία, 24-2-1935, «Η ιταλική επίδειξις εις την Θεσσαλονίκη». Βλ. επίσης τον Ταχυδρόμο Θεσσαλονίκης, 25-2-1935 «Η στάσις του λαού υπήρξε διδακτική δια τους Ιταλούς». Επίσης, Ακρόπολη 23-2-1935 «Η ιταλική προπαγάνδα εν Θεσσαλονίκη». Σχετική αναφορά υπάρχει και στον Ζ.Ν. Τσινπαρλή «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*, σ. 103-104 (σημ. 4).

³⁸ ACS/47(Interno), 30-10-1936, έκθεση για τους 5^{ους} Βαλκανικούς Αγώνες Στίβου, με την παρατήρηση πως «η Ελλάδα αισθάνεται περισσότερο μεσογειακή χώρα, συνεπώς η πολιτική της χαράσσεται προς αυτή την κατεύθυνση» [«lo stretto atteggiamento di stato balcanico è fumo. In realtà la Grecia si sente ormai molto meno stato Balcanico ed invece più Mediterraneo, e la sua attuale politica è in tale direzione»].

³⁹ Όλα αυτά σύμφωνα με την έκθεση, AMAE 1936/841/8 έγγραφο 219, 29-10-1934, ισπανική πρεσβεία (Ramón Abella) προς Υπ. Του Κράτους.

⁴⁰ AMAE αυτόθι έγγραφο 160, 24-12-1935, ισπανική πρεσβεία (Ramón Abella), προς Υπ. του Κράτους.

(...) κυρίως διότι τα φιλοβενιζελικά κινήματα των δύο Μαρτίων, 1933 και 1935, είχαν αποτύχει για τον αυτοσχεδιασμό και ερασιτεχνισμό τους και ο Βενιζέλος, στη δύση του άστρου του, επιδίωκε και πάλι να κερδίσει τη βρετανική εύνοια, καθώς ήταν ανήμπορος να ηγηθεί άλλης αξιόπιστης δικτατορικής εκτροπής στην οποία η Ιταλία θα μπορούσε να δώσει ηθική τουλάχιστον στήριξη»⁴¹. Πάντως, η Ρώμη είχε σπεύσει να διαφεύσει πληροφορίες κατά τις οποίες υπήρχε «μυστική συμφωνία» ανάμεσα στους Βενιζέλο, Πλαστήρα και Μουσολίνι στο κίνημα του Μαρτίου 1935, το οποίο προκάλεσε σύντομο διπλωματικό επεισόδιο ανάμεσα στις δύο χώρες⁴².

(γ) «Το μουσολινικό πρότυπο δεν ενδείκνυται...»

Παρ' όλα αυτά, το βέβαιο είναι ότι, με πρωταρχικό σκοπό της τη συγκρότηση φασιστικής διεθνούς, η κυβέρνηση Μουσολίνι ενίσχυε παρασκηνιακά κάθε προσπάθεια αντιπερισπασμού της φασιστικής δεξιάς στις χώρες της

⁴¹ AMAE, *αυτόθι*. Πανομοιότυπα τα συμπεράσματα και ιταλών παρατηρητών, π.χ. ACS/47 (Interno) 27-1-34 και 17-10-1934. Και η ελληνική ιστοριογραφία όμως παρατήρησε αργότερα ότι ο Βενιζέλος έβλεπε στην επαναφορά της δυναστείας την πραγμάτωση του ονείρου του για ενοποίηση των διασπασμένων αστικών μερίδων, βλ. Σπ. Λιναρδάτου, *Πώς φτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, ό.α., σ. 67 και Γ. Κολιόπουλου, «Ο Βενιζέλος και η παλινόρθωση της μοναρχίας (1935), Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, ό.α. σ. 559. Περισσότερα για την αρχική «προσπάθεια ισορροπίας της Ελλάδας ανάμεσα σε Λονδίνο και Ρώμη», αλλά και για τη μετέπειτα αγγλική επιρροή στην Ελλάδα κυρίως κατά τη διάρκεια του πολέμου στην Αιθιοπία, όταν και η Αθήνα υιοθέτησε τις κυρώσεις του Λονδίνου κατά της Ρώμης, βλ. J. Barros, *Britain, Greece and the politics of sanction: Ethiopia, 1935-1936*, Royal Historical Society, Λονδίνο 1982, κυρίως σ. 60-163 και J. Koliopoulos, «Anglo-Greek relations during the Abyssinian crisis of 1935-1936», στο *Balkan Studies*, 15/1 (1974), σ. 99-106.

⁴² Μετά την αποτυχία του κινήματος, η φυγή του Βενιζέλου και των οπαδών του στα Δωδεκάνησα με ιταλικά πλοία, «από Κάσο και Κάρπαθο προς τον επίγειο παράδεισο της Ρόδου», και η «συμπτωματική» παρουσία του «τέως δικτάτορα» Πλαστήρα στο Hotel Continentale του Μιλάνου τις μέρες που εξερράγη το κίνημα, προκάλεσαν ένταση στις ήδη επιδεινούμενες διμερείς σχέσεις. ACS/47, αναφορά 8-3-1935 για τα περί Πλαστήρα. Ο Βενιζέλος από τα Δωδεκάνησα πέρασε στη Νάπολη (όπου και υπέστη ένα σοβαρό εγκεφαλικό επεισόδιο) και, λίγο αργότερα, πήγε στο Παρίσι όπου και παρέμεινε έως το θάνατό του τον επόμενο χρόνο (18-3-1936) και J.W. Borejza, «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της Ιταλίας», ό.α., σ. 23.

νοτιοανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Με τις κινήσεις αυτές η Ρώμη αφενός μεν αποσκοπούσε να ανατρέψει το αρνητικό κλίμα που είχε προκληθεί διεθνώς από την εκστρατεία στην Αιθιοπία, αφετέρου δε επιδίωκε να προσεγγίσει τα ανά χώρα αυταρχικά κόμματα και να τα απομακρύνει από την όλο και πιο επικίνδυνη επιρροή του ναζισμού. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής είχε χρηματοδοτηθεί και το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, ενώ ο αρχηγός του, Γ. Μερκούρης, «αναγνωρίστηκε» από την Ιταλία ως εν δυνάμει ηγέτης του φασισμού στην Ελλάδα⁴³. Στις 7-6-1934, ο Μερκούρης έγινε δεκτός από τον ιταλό δικτάτορα «και κατά την επιστροφή του στην Αθήνα οπαδοί του τού επιφύλαξαν θερμή υποδοχή επευφημώντας τον όπως και την Ιταλία του Μουσολίνι»⁴⁴. Ακολούθως, τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους ο αρχηγός του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος εκπροσώπησε, δικαιωματικά, την Ελλάδα στη μεγάλη φασιστική συνάντηση που διοργάνωσαν στο Μοντραί οι αποκαλούμενες «Επιτροπές Δράσης για την Παγκοσμιότητα της Ρώμης (Comitati d' Azione per la Universalità di Roma)» με επικεφαλής τον στρατηγό της φασιστικής αστυνομίας Coselschi. Η συνάντηση του Μερκούρη με τον ιταλό δικτάτορα και η συμμετοχή του στις εργασίες της «φασιστικής διεθνούς» δρομολογήθηκαν στη διάρκεια μιας σύντομης επίσκεψης στην Αθήνα, λίγους μήνες νωρίτερα, του ιταλού υπουργού Παιδείας Giuseppe Bottai, οπότε και «διαφάνηκε ότι στην Ελλάδα κυοφορούνται διαδικασίες δημιουργίας νέων κομμάτων που θα αντικαταστήσουν τα παλαιά προσδίδοντας νέο δυναμισμό στην πολιτική ζωή της χώρας»⁴⁵.

Ένα μήνα πριν, το Νοέμβριο του 1934, είχε πραγματοποιήσει επίσκεψη στη Ρώμη ο δήμαρχος της Αθήνας Κ. Κοτζιάς, με σκοπό να ενημερωθεί για να οργανώσει στην Ελλάδα φασιστικό κόμμα στο πρότυπο του ιταλικού⁴⁶. Κάποιες εβδομάδες αργότερα, στις 25-1-1935, ο Κοτζιάς παραβρέθηκε σε εκδήλωση του Ιταλικού Ινστιτούτου, για να μιλήσει για την επίσκεψή του στη Ρώμη. Την ενέργειά του αυτή όμως αποδοκίμασαν έντονα επίσημοι φορείς και δωδεκανησιακές οργανώσεις, καθώς στο μεταξύ είχε οξυνθεί η κα-

⁴³ Πρβλ. J. Borejsza, «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της Ιταλίας», *ό.α.*, σ.23.

⁴⁴ Όπως σημ. 40. [Πάντως, το βέβαιο είναι ότι το κόμμα του Μερκούρη, που είχε ιδρυθεί στα τέλη του 1933, δεν κατάφερε να έχει μεγάλη απήχηση].

⁴⁵ ACS/47(Interno) 22-10-1934. Μια διάλεξη του Μποτάι περί συνεχνιακού κράτους, που έγινε στην Αθήνα επ' ευκαιρία της επίσκεψης, δεν φάνηκε να ενθουσίασε ιδιαίτερα, βλ. *Καθημερινή* 30-5-1934 «Ο κ. Γκ. Μποττάι ομιλεί περί Συντεχνιακού Κράτους».

⁴⁶ ACS/47(Interno), 7-11-1934. [Ο Κοτζιάς εξελέγη δήμαρχος στις αρχές του 1934].

τάσταση στα νησιά, και κυρίως στην Κάλυμνο⁴⁷. Τον Ιούλιο του 1935, ήρθε η σειρά του αντιπροέδρου της κυβέρνησης και υπουργού Στρατιωτικών Κονδύλη να μεταβεί στη Ρώμη ως «φιλοξενούμενος της ιταλικής ηγεσίας». Η επίσκεψη του στρατηγού, τον οποίο συνόδευε ο Μερκούρης, προκάλεσε κλυδωνισμούς εκατέρωθεν, καθώς η στιγμή της πρόσκλησης κρίθηκε «ήκιστα εύθετος ενόσω το Δωδεκανησιακό οικόμωζι»⁴⁸. Ο Κονδύλης, συνοδευόμενος από τον πρέσβη στη Ρώμη, Π. Μεταξά, συναντήθηκε με τον Μουσολίνι, στις 9-7-1935 όπου και «με παρρησία» έθεσε «ζήτημα βελτιώσεως τής θέ-

⁴⁷ «Η ομιλία του φιλοφασίστα δημάρχου διεκόπη από τις έντονες διαμαρτυρίες του ακροατηρίου (που στην πλειονότητά του απαρτιζόταν από έλληνες φοιτητές και εξόριστους Δωδεκανήσιους), ενώ την επομένη η ΕΣΗΕΑ εξέδωσε δριμύτατη ανακοίνωση για τις μεσαιωνικές μεθόδους των Ιταλών στη Δωδεκάνησο, ενάντια σε ένα λαό με ένδοξη ιστορία. Η διαμαρτυρία κοινοποιήθηκε και στην ΚτΕ. Επίσης η Ένωση των εξόριστων Γιουγκοσλάβων Φοιτητών έστειλε μήνυμα συμπαράστασης στην Ελληνική Φοιτητική Ένωση. Η ελληνική κυβέρνηση για να εκτονώσει την ένταση έσπευσε να καθησυχάσει τη Ρώμη, διαμηνύοντάς της ότι ελέγχει την κατάσταση και διαβεβαιώνοντας παράλληλα ότι θέλει να διατηρήσει σχέσεις εμπιστοσύνης και φιλίας με την ισχυρή γείτονα». AMAE 1936/841/8, 26-1-1935, ισπανική πρεσβεία (Ramón Abella) προς Υπ. του Κράτους, όπου και ιδιαίτερη αναφορά σε επεισόδια που έλαβαν χώρα στην Κάλυμνο μεταξύ Ιταλών και Ελλήνων.

⁴⁸ Την πρόσκληση στον Κονδύλη, που προερχόταν από επίσκεψη στο Βελιγράδι, είχε απευθύνει η φασιστική επίσημη Οργάνωση των Παλαιόμαχων Εθελοντών Πολεμιστών (Associazione Nazionale Volontari di Guerra). Σύμφωνα με τον έμπειρο διπλωμάτη Π. Μεταξά (η φράση δική του στο κείμενο διότι είχαν σημειωθεί αιματηρά επεισόδια στα Δωδεκάνησα), ήταν «διπλωματικά ανορθόδοξο να προσκαλείται στην ιταλική πρωτεύουσα για επίσημη επίσκεψη ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης όχι αμέσως από τον ομόλογό του, αλλά από ένα θεσμικό όργανο, ο πρόεδρος του οποίου, Κοζέλσκι, δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των κορυφαίων παραγόντων του φασιστικού κόμματος». Κατά τον ίδιο τον πρέσβη μάλιστα (ο οποίος διατάχθηκε να διακόψει την κανονική του άδεια και να επιστρέψει στη θέση του) η Ρώμη έκανε μια κίνηση καλής θέλησης, αποποιούμενη με αυτόν τον τρόπο (δηλαδή, καλώντας έναν εκ των επικεφαλής του αντιβενιζελισμού), εμπράκτως και επισήμως, κάθε ανάμιξή της στο κίνημα του Μαρτίου. ACS 1934-34/14/11-5384 («Viaggio in Italia di S.E. il Gen. Condylis, ministro della guerra e vicepresidente del Consiglioellenico – ospite dei Volontari di Guerra Italiani, 10 luglio 1935 – Επίσκεψη στην Ιταλία του στρατηγού Κονδύλη, υπουργού Στρατιωτικών και αντιπροέδρου της ελληνικής κυβερνήσεως – φιλοξενούμενου των Ιταλών Εθελοντών Πολέμου») και AYE 1935/AAK/17, 22-6-1935, πρεσβεία Ρώμης (Μεταξάς) προς Υπ.Εξ.

σεως τῶν Δωδεκανησίων καὶ τηρήσεως ὄλων τῶν ὑπεσχημένων τῆς ἐπομένης τῆς ὑπογραφῆς τοῦ συμφώνου τοῦ 1928 (ὄχι *denationalization*)» [...] και, κυρίως, “ὄχι ἀφελθισμός – no *deshelinización*”». Τότε, ο «κ. Μουσσολίνι ἐφάνη παραδεχόμενος ὅτι αἱ τοπικαὶ ἀρχαὶ τῶν νήσων ἐνήργησαν καθ’ ὑπέρβασιν ἀρμοδιοτήτων». Επίσης, στὴν ομιλία του κατὰ τὴ δεξίωση, ὁ Κονδύλης ἐξύμνησε τὸν Ντούτσε, «ο ὁποῖος, θέσας εαυτὸν ὡς φραγμὸν εἰς τὸ κύμα τῆς καταστροφῆς καὶ τῶν ουτοπιστικῶν ιδεῶν, ἔσωσε τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ χάος τῆς ἐπανόδου στὴ βαρβαρότητα»⁴⁹.

Σχεδὸν παρὰλληλα με αὐτὲς τὶς ἐξελιξίσεις, στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα διαδόθησαν διάφορες, ἀνεπιβεβαίωτες τελικὰ, φήμες γιὰ ἐπικείμενο φασιστικὸ κίνημα με ἐπικεφαλῆς τὸν Μερκούρη καὶ τὸ γραμματέα του «*fascio Αθηνῶν*», Τσερεζόλε. Στὸ μεταξύ, εἶχε καταλήξει ἀδοξά μιὰ «πορεία πρὸς τὴν Αθήνα», τὴν ὁποία προσπάθησε νὰ ὀργανώσει ἡ περισσότερο ἴσως υπολογίσιμη φασιστικὴ ὀργάνωση, ἡ «ΕΕΕ» (Ἐθνικὴ Ἐνωσις «Ἑλλάς»), με ἀφορμὴ τὴν ἐπέτειο τῶν δέκα χρόνων τῆς πορείας τοῦ Μουσσολίνι στὴ Ρώμη⁵⁰. Πάντως, ἡ ἰταλικὴ διπλωματία διέβλεπε μάλλον μιὰ ἀδυναμία ἐξαγωγῆς τοῦ φασισμοῦ στα Βαλκάνια γενικότερα καὶ ἐιδικότερα στὴν Ἑλλάδα, «ὅπου ἦταν ἐμφανῆς ἡ ἔλλειψη σοβαρότητας στὴ διαμάχη τῶν ἐπίδοξων Μουσσολίνι τῆς Ἑλλάδας», οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν, συλλήβδην, κατώτεροι τῶν περιστάσεων. Σύμφωνα με ἰταλοὺς παρατηρητῆς, κανένας ἀπὸ τοὺς “ἐπίδοξους «Μουσσολίνι» τῆς Ἑλλάδος» (Γ. Μερκούρης, Κ. Κοτζιάς, Γ. Κονδύλης,

⁴⁹ *Αυτόθι*, ACS καὶ ΑΥΕ (ἀναφορὰ τῆς 17-7-1935, ἀπ’ ὅπου καὶ οἱ παραπομπές). Καὶ Σπ. Λιναρδάτου, *Πὼς φράσαμε στὴν 4^η Αὐγούστου*, ὁ.α., σ. 78-79 (ἀπ’ ὅπου καὶ ἡ τελευταία παραπομπή. Σὲ μεταγενέστερες τοῦ 1965 ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου ἡ φράση γίνεταί...ἀπὸ τὸ χάος καὶ τὴν βαρβαρότητα ὅπου ἐξωθῆίτο). Στὸν ἀφελθισμὸ (*deshelinización*) τῆς Δωδεκανήσου, πού ἀπασχολοῦσε ἐιδικότερα τὴν Αθήνα, ἀναφέρεται σὲ ἀντίστοιχη ἐκθεσὴ του καὶ ὁ ἰσπανὸς πρέσβης Ramón Abella, AMAE 1936/841/8, 26-1-1935 (ἐγγράφο 25-ἰσπανικὴ πρεσβεΐα πρὸς Υπ. τοῦ Κράτους).

⁵⁰ Γιὰ ὅλα αὐτὰ, βλ. AMAE, *αυτόθι* καὶ J. Borejsza, «Ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ βαλκανικὴ πολιτικὴ τῆς Ἰταλίας», ὁ.α., σ. 23. Καὶ περισσότερα γιὰ τὴν ἀδυναμία τῶν περισσότερων βαλκανικῶν χωρῶν νὰ ὀργανώσουν ἓνα φασιστικὸ κίνημα ἐφάμιλλο τοῦ ἰταλικοῦ, βλ. τοῦ ἰδίου, *Il fascismo e l' Europa orientale. Dalla propaganda all' aggressione...* ὁ.α. Επίσης, R. Rainero, «Τὸ πραξικόπημα Μεταξά καὶ ἡ ἀπήχηση στὴν Ἰταλία», Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (ἐπιμ.). *Ἡ Ἑλλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχὴ-Ἀντίσταση*, Μορφωτικὸ Ἰνστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1979, σ. 47 (ὅπου καὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἰταλικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἀπριλίου 1934 γιὰ τὰ «φασιστικὰ κινήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ» με τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ Μερκούρης δὲν εἶχε τὴ «*stoffa*» τοῦ ηγέτη).

I. Μεταξάς) δεν είχε την ηγετική «στόφα» του ιταλού δικτάτορα. Επιπλέον, κανείς τους δεν ήταν σε θέση να εκμεταλλευτεί τη «δεκτική» στάση σημαντικών αθηναϊκών εφημερίδων και περιοδικών απέναντι στο «ιταλο-φασιστικό κίνημα, την τέχνη, την ιδεολογία του και τον αρχηγό του, ο οποίος εκθειαζόταν όχι μόνο για τις ηγετικές του ικανότητες, αλλά και για την πολιτική του σκέψη, όπως και για το λογοτεχνικό του ταλέντο».⁵¹ Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η Ρώμη αναγνώριζε ότι «στην Ελλάδα δεν υπήρχαν δυνατότητες ανάπτυξης φασιστικού κινήματος με λαϊκή βάση» και η συγκρό-

⁵¹ Π.χ., ο Τύπος του Κρανωτάκη, το Κράτος του Σκυλακάκη, η Εστία του Κύρου, προπαγάνδιζαν φανερά τη φασιστική ιδεολογία, τα βιβλία του Μουσολίνι και τις βιογραφίες για τον ιταλό πρωθυπουργό, ενώ η *Καθημερινή* του Βλάχου, το *Ελεύθερον Βήμα* του Λαμπράκη ή έγκυρα πολιτιστικά περιοδικά, όπως η *Νέα Εστία*, έδειχναν ενίοτε φιλική στάση. Για τη θετική στάση της Ρώμης απέναντι στα επαινετικά σχόλια ελληνικών εφημερίδων για τον Μουσολίνι, βλ. ACS/47(Interno), 22-10-34 («visita Bottai ad Atene-επίσκεψη Μποτάι στην Αθήνα»), για τον Μουσολίνι και τα βιβλία του στα ελληνικά, εκδόθηκαν κυρίως στη διετία 1935-36, βλ. Ζ.Ν. Τσινπαρλής, «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*, σ. 44 (αναφέρονται τα Β. Mussolini-G. Volpe, *Ο Φασισμός*, μετ. Ι. Μαρσέλλου, Παρνασσός, εν Αθήναις, χ.ε., Σπ. Βλάχου, *Μουσολίνι, Εστία*, 1935 και Γ. Πράτσικα, *Μπενίτο Μουσολίνι. Ο δημιουργός της Νέας Ιταλίας*, έκδ. «Ακροπόλεως», Αθήναι 1936). Για το λογοτεχνικό ταλέντο του Μουσολίνι βλ. *Νέα Εστία*, 15-3-1934, τχ. 174, τ. 15, σ. 279-281, την κριτική του Γ. Πράτσικα για τον Ντούτσε-λογοτέχνη με αφορμή το βιβλίο του «Η ζωή του Ανσάλντο» (για το θάνατο, το 1931, του Ανσάλντο Μουσολίνι, αδελφού του δικτάτορα και διευθυντή της εφημερίδας του *Il Popolo d' Italia*), όπου και σημειώνεται: «ὅσοι διαβάσουν τὸ βιβλίο τοῦ Μουσολίνι, καὶ θὰ εὐχόμενοι νὰ εἶναι πολλοί, θὰ νοιώσουν τὴν ἴδια συγκίνηση πὸ αἰσθάνθηκα κι ἐγὼ διατρέχοντας τὶς ὑπέροχες αὐτὲς σελίδες, ἄρτιες ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως καὶ δονούμενες ἀπὸ τὰ ιδεώδη ἐκεῖνα πὸν δείχνουν στοὺς λαοὺς τὸν ἀληθινὸ προορισμὸ τους καὶ στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀπολύτρωσή τους, πὸν δὲν βρίσκεται παρὰ μονάχα στὴν ἀγάπη». Σχετικά με ένα ενδεικτικό εκθειαστικό κείμενο για τη φασιστική τέχνη βλ. π.χ. *Νέα Εστία*, τχ. 149 [1-3-1933, τ.13 (1933), σ. 238-243], «Ο Θάνατος του Βάγκνερ ανιστορημένος από τον Γκαμπριέλε ντ' Ανούτσιο», πλαισιωμένο με έργα που απεικονίζουν τον Ντούτσε, του γλύπτη Domenico Rambelli, ενώ το άρθρο «Ο Φαντάρος που τραγουδάει», κλείνει ως εξής: «εὐγενικὲς ἱερὲς λατινικὲς δάφνες, κομμένες ἀπ' τὸ λόφο ὅπου, στοὺς παλιούς καιρούς, οἱ ἀετοὶ κατέβαιναν γιὰ νὰ φέρουν μηνύματα, ὅπου στοὺς νέους παραμυθένιους καιρούς ἓνα ποτάμι αἷματα χύθηκε γιὰ τῆς Ἰταλίας τὴν ὁμορφιά ἀπὸ τοῦ Ἐλευθερωτῆ τὶς λεγεῶνες».

τηση συνδέσμων νεολαίας κατά το «μουσολινικό πρότυπο» συνιστούσε, για τα ελληνικά δεδομένα, εγχείρημα δύσκολα πραγματοποιήσιμο⁵².

(δ) Ναζιστικά κηρύγματα και φασιστικά διαγγέλματα

Κοινή εκτίμηση ξένων διπλωματών στην Αθήνα ήταν ότι, δεδομένου του ισχυρού πελατειακού δεσμού των Ελλήνων με τα μεγάλα κοινοβουλευτικά κόμματα, πιο πιθανή ήταν μια «εξωκοινοβουλευτική λύση επιβολής ολοκληρωτικού κράτους υπό έναν απόλυτο, και επιβαλλόμενο άνωθεν, ηγέτη»⁵³. Τη λύση αυτή, βεβαίως, υποστήριζαν κάποιες εφημερίδες και ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος όμως απείχε πολύ, και ηλικιακά, από την εικόνα του χαρισματικού ηγέτη, όπως παρουσίαζε τον ιταλό δικτάτορα μερίδα του αθηναϊκού τύπου. Επιπρόσθετα, κατά την άποψη της Ρώμης, η κυβέρνηση Τσαλδάρη, μέλη της οποίας ήταν οι Κονδύλης και Μεταξάς, «τελεί υπό την πλήρη επιρροή του Βερολίνου του ναζισμού και της μασονίας της δεξιάς που θέλουν την επιστροφή της γερμανόφιλης και αγγλόφιλης μοναρχίας. Ο ίδιος ο Τσαλδάρης επιδιώκει την επιστροφή της μοναρχίας για να συνθλίψει οριστικά τον βενιζελισμό, και το αριστερό-κεντροαριστερό μπλοκ μασόνων και εβραίων που στηρίζουν τον Βενιζέλο (...) ο οποίος προσωπικά είναι αντισημίτης (...) όπως διαπιστώνεται από το απάνθρωπο κήρυγμα των Φιλελευθέρων κατά των Ισραηλιτών»⁵⁴.

Εν ολίγοις, σύμφωνα με κάποιες ιταλικές εκτιμήσεις, υπερβολικές ασφαλώς αλλά υπαρκτές, ο ελληνικός εθνικός διχασμός είχε εκλάβει καινούργια χαρακτηριστικά, καθώς η ελληνική πολιτική σκηνή «είχε εξελιχθεί σε εστία εσωτερικής αντιπαράθεσης μεταξύ μασονικών στοών και διαφό-

⁵² ACS/47 (Interno), 11-6-1934, όπου και η παρατήρηση ότι είναι δύσκολο η ελληνική νεολαία να οργανωθεί «κατά το πρότυπο των μουσολινικών συνδέσμων» (leghe formate sull' tipo di quelle Mussoliniane).

⁵³ Αυτόθι, για το ενδεχόμενο εξωκοινοβουλευτικής λύσης (soluzione extra-parlamentare).

⁵⁴ ACS/47 (Interno), 27-1-1934 και 17-10-34 («...Tsaldaris vuole il ritorno della monarchia e con esso lo schiacciamento del venizelismo e del blocco ebreo massonico di sinistra e centro sinistra (...) Venizelos personalmente è antisemita»). Ως προς την τελευταία φράση της παραγράφου, αυτή παραπέμπει σε τίτλο πρωτοσέλιδου άρθρου της *Πρωΐας* 15-9-1934, σχετικά με την «απάδουσα συμπεριφορά» του Βενιζέλου απέναντι στους Ισραηλίτες, καθώς δεν τους είχε στηρίξει σε διάφορα ζητήματα και κυρίως στο θέμα του ξεχωριστού εκλογικού κέντρου. Οι απόψεις αυτές είναι ενδεικτικές τής, έως το 1936 τουλάχιστον, αντιπαράθεσης μεταξύ φασισμού και ναζισμού, όπως πιο πάνω σημειώθηκε.

ρων τάσεων του αντιεβραϊσμού (...) με τη χώρα πλήρως διεφθαρμένη από τη μασονία και το ναζισμό»⁵⁵. Ειδικότερα, ως ένδειξη της επιρροής του ναζισμού εκλαμβανόταν «το έντονο τα τελευταία χρόνια αντιεβραϊκό συναίσθημα που είναι εμφανές στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας κυρίως ανάμεσα στους φοιτητές, αλλά και σε μερίδα του τύπου», ενώ σημειωνόταν πως «ουσιαστικός φιλοεβραϊκός αντίλογος προερχόταν αποκλειστικά από τις σεφαραδίτικες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, οι οποίες όμως δεν είχαν απήχηση στο ελληνικό κοινό»⁵⁶. Αν και η Ρώμη θεωρούσε πως ο φιλομοναρχικός κυβερνητικός συνασπισμός του Τσαλδάρη, όπως και ο ίδιος ο πρωθυπουργός, δεν ήταν κατ' ανάγκη αντισημίτες, εν τούτοις «η κυβέρνησή του λογόκρινε δημοσιεύματα που εκθέτουν τις ναζιστικές αγριότητες, ενώ ανάλογες παρεμβάσεις δεν γίνονται σε άλλες χώρες»⁵⁷.

Με τις απόψεις της Ρώμης συμφωνούσε και η ισπανική πρεσβεία, η οποία, όπως πιο πάνω σημειώθηκε, αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό τη γενικότερη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στους κατά πλειοψηφία ισπανόφωνους Εβραίους και την «τάση της πλήρους ένταξής τους στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό». Σε αυτό το πλαίσιο, η πρωτοβουλία του υπουργείου Εξωτερικών να περιορίσει αισθητά τις δυνατότητες απόκτησης της ισπανικής υπηκοότητας για τους Σεφαρδίτες, που πληρούσαν τις ανάλογες προϋποθέσεις, προκάλεσε τις έντονες διαμαρτυρίες της ισραηλιτικής κοινότητας και της ισπανικής πρεσβείας⁵⁸. Σε αντιστάθμισμα, έγιναν κά-

⁵⁵ ACS/47 (Interno), 27-1-1934 («...La Grecia è satura fradicia dal massonismo e dal nazismo»). Ως προς την ανάμιξη του τεκτονισμού στην ελληνική πολιτική ζωή από την εποχή της σύστασης του Βαλκανικού Συμφώνου και γενικότερα στην περίοδο που εδώ εξετάζεται, βλ. Ι. Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.

⁵⁶ ACS/47 (Interno), 12-11-1934. Ως πιο αντισημιτικές εφημερίδες αναφέρονται οι *Νέα Αλήθεια*, *Μακεδονία* και *Ημερήσιος Κήρυξ*, ενώ από τις ισπανοεβραϊκές που προσπαθούσαν να αντιπαρατεθούν με επιχειρήματα στον αντιεβραϊσμό αναφέρεται η *Renesancia Judia*. Σημειωνόταν επίσης ότι πολλές ισπανοεβραϊκές εφημερίδες εκδίδονταν με εβραϊκούς χαρακτήρες (γραφή rashi). Επί τούτων περισσότερο βλ. D. Filippis, «An Introduction to the Sephardic Language and Literature of the Spanish speaking Jews of Thessaloniki» *ό.α.*

⁵⁷ ACS/47 (Interno) 27-1-1934.

⁵⁸ Στα 1916, 293 εβραϊκές οικογένειες είχαν την ισπανική υπηκοότητα, στα 1936 ο αριθμός τους είχε μειωθεί σε 144 –και η απόκτηση της ισπανικής υπηκοότητας θα αποδεικνυόταν αργότερα, κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, «διαβατήριο σωτηρίας» για πολλούς Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης που δεν στάλθηκαν στο Άουσβιτς, λόγω της συμμαχίας του Φράνκο με τους Γερμανούς (θέμα που

ποιες πιο ευνοϊκές ρυθμίσεις. Η αντικατάσταση του διοικητή της Θεσσαλονίκης, Στ. Γονατά, «σκληρού αντιεβραίου και πρώην πρωθυπουργού» είχε χαιρετιστεί ως θετική εξέλιξη από τον σεφαρδικό τύπο στα τέλη του 1932. Επίσης, θετική εξέλιξη θεωρήθηκε, τον Μάιο του 1933, η κατάργηση των εβραϊκών εκλογικών καταλόγων⁵⁹.

Στο μεταξύ, είχε απαγορευθεί η είσοδος στη χώρα Εβραίων από τις ανατολικές χώρες, καθώς θεωρούνταν ύποπτοι ως φορείς διάδοσης του κομμουνισμού. Κατά την άποψη της ιταλικής φασιστικής κυβέρνησης, το μέτρο ευνόησε πολλούς κομμουνιστές Εβραίους από τη Γερμανία, την Πολωνία και την Αρμενία που εισήλθαν έγκαιρα στη χώρα, αλλά αποδείχθηκε άδικο για πολλούς (αντικαθεστωτικούς, προφανώς) Εβραίους της Σοβιετικής Ένωσης, που προγραμματίζαν να καταφύγουν στην Ελλάδα. Τονίζόταν ακόμη το γεγονός ότι, παρά τις πάμπολλες αντικομμουνιστικές οργανώσεις που υπήρχαν στην Ελλάδα, «η διάδοση του κομμουνισμού στη χώρα βαίνει, αντιθέτως, αύξουσα, όπως καταφαίνεται και από τις φιλικές σχέσεις επιφανών ελλήνων πολιτικών με υψηλόβαθμους σοβιετικούς αξιωματούχους»⁶⁰. Κατά την ιταλική άποψη, «η κομμουνιστική και η μασονική

φυσικά δεν εμπίπτει στην παρούσα μελέτη, βλ. όμως ενδεικτικά περισσότερο M. Rosillo Morcillo, *S.R. Radigales y los Sefardíes de Grecia 1943-1946*, Μαδρίτη 2008 (δίγλωσση έκδοση, ισπανικά-ελληνικά με τη συμβολή του Ινστιτούτου Θερβάντες και της Ισπανικής Πρεσβείας στην Ελλάδα, και της Casa Sefarad στη Μαδρίτη). Βλ. επίσης, Δ. Φιλιππής (επιμ.), *1936: Ελλάδα και Ισπανία, ό.α.* (το δεύτερο μέρος του τόμου) και Ρ. Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, όπου Γ. Μαργαρίτης, «Η εξόντωση των Εβραίων», σ. 63-75, με στοιχεία και για τον ελληνικό αντισημιτισμό στη δεκαετία του 1930. Σχετική βιβλιογραφία έχει δοθεί πιο πάνω, βλ. την ενότητα (β) του κεφ. 4 και τη σημ. 50 του κεφ. 6. Για τα μειονοτικά προβλήματα στην Ελλάδα, Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες-Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005. Οι άλλες πληροφορίες στην παράγραφο εδώ είναι, AMAE 1938/1784/14, 24-3-1938, έγγραφο 63, («Colonia española ante la ley griega-ισπανική αποικία ενώπιον του ελληνικού νόμου») ισπανικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Υπ.Εξ.

⁵⁹ AMAE 1936/841/8, 31-10-1932, έγγραφο 234, ισπανικό προξενείο Θεσσαλονίκης (Ramírez Montesinos) προς ισπανική πρεσβεία Αθήνας και 7-11-1932, έγγραφο 400, («Reacciones de la prensa sefardita- Sustitución de Gonatás -Αντιδράσεις ισπανοεβραϊκού τύπου-Αντικατάσταση Γονατά») ισπανικό προξενείο Θεσσαλονίκης προς Υπ.Εξ., απ' όπου και η φράση με εισαγωγικά στο κείμενο.

⁶⁰ ACS/47 (Interno), 12-11-1934 και 21-1-1936, όπου και αναφέρεται, με αφορμή

προπαγάνδα επιδιώκουν να παρουσιάσουν τον φασισμό ως καθεστώς που καταπιέζει τις λαϊκές τάξεις. Η παρορμητική δύναμη αυτής της αύξησης οφείλεται στην ενισχυμένη από την ΕΣΣΔ κομμουνιστική προπαγάνδα και στο γεγονός ότι από τις 320 ελληνικές εφημερίδες, οι 47 είναι επίσημα όργανα του κομμουνισμού και περί τις 80 είναι φανερά αντιφασιστικές. Επιπρόσθετα, επιφανείς κομμουνιστές δημοσιογράφοι είναι μέλη συντακτικών επιτροπών μεγάλων αθηναϊκών εφημερίδων, οι ιδιοκτήτες των οποίων δεν πρέπει πάντως να θεωρούνται αντιφασίστες»⁶¹.

Και αν ως προς την επιρροή του αντιεβραϊσμού και της μασονίας οι ιταλοί παρατηρητές υπερέβαλαν, σε ό,τι αφορούσε στο ναζισμό βρίσκονταν σαφώς πιο κοντά στην αλήθεια. «Στην Ελλάδα ο ναζισμός μάς έχει ολοκληρωτικά υπερκεράσει. Η κεντρική οργάνωση του ναζισμού στην Αθήνα, με επικεφαλής ένα αδιάστακτο ναζιστή, τον αντιπρόσωπο του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος της Γερμανίας στην Ελλάδα, Karl Kudorfer, έχει θέσει υπό τον πλήρη έλεγχο του την Εθνική Ένωση “Ελλάς” (ΕΕΕ). Η οργάνωση αυτή δεν είναι φασιστική, όπως αρέσκειται να πιστεύει ο ιταλικός τύπος, αλλά έχει επιτυχώς αφομοιώσει πολλά ναζιστικά στοιχεία»⁶². Για τη Ρώμη, οι διάφορες ακροδεξιές πολιτικές νεολαίες (όπως π.χ. οι «εθνικές νεολαίες της ΕΕΕ» ή η «Μορφωτική Νεολαία Ελευθεροφρόνων Θεσσαλονίκης» του Μεταξά) θεωρούνταν μάλλον ασήμαντες, ενώ ορισμένες άλλες που αυτοαποκαλούνταν φασιστικές –όπως η «Σιδηρά Ειρήνη», ο «Παμφοιτητικός Σύλλογος», ο «Ελληνοϊταλικός Σύνδεσμος Θεσσαλονίκης», ο «Αντιβλασφημικός Σύνδεσμος Θεσσαλονίκης», τοπικές fascio κ.ά.– δεν φαίνεται να απέκτησαν

μια συνάντηση στο Παρίσι μεταξύ Σοφιανόπουλου-Ποτέμκιν, ότι η σοβιετική επιρροή στην Ελλάδα φαίνεται από τη φιλική σχέση των δυο ανδρών, που καλλιεργήθηκε όσο ο δεύτερος ήταν πρεσβευτής στην Ελλάδα. Σχετικά βλ. και στον Α. Λ. Zapantis, *Greek-Soviet Relations, 1917-1941*, ό.α., σ.327-343. Όσον αφορά στις αντιεβραϊκές και αντικομμουνιστικές νεολαίες βλ. περισσότερα, Α. Λιάκος, *Νεανικές οργανώσεις*, ό.α. κυρίως σ. 38-42.

⁶¹ ACS/47 (Interno), 8-9-1934 (...«la forza impulsiva di questo rapido incremento del comunismo in Grecia, si deve alla campagna antifascista di molti giornali greci, nutrita potenzialmente dall' URSS...»). Από τους κομμουνιστές μνημονεύεται ο Καρβούνης, στέλεχος της *Καθημερινής* και της *Πρωίας*.

⁶² ACS/47 (Interno), 27-1-1934, για τον «αδιάστακτο» (affatto scrupoloso) Κούντορφερ. Στο ίδιο και άλλες, υπερβολικές κατά τα άλλα, πληροφορίες από τη *Messenger* εκείνων των ημερών [«30.000 έλληνες φασίστες της ΕΕΕ που παρέλασαν στους δρόμους της Αθήνας» (30.000 fascisti greci sono sfilati per le vie di Atene)]. Βλ. επίσης J.W. Borejza, «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της Ιταλίας», ό.α., σ. 24, όπως και Α. Λιάκος, *Νεανικές οργανώσεις*, ό.α., σ. 41.

καμία υπολογίσιμη επιρροή. Πάντως, ούτε και οι «ναζιστικού προσανατολισμού» θεωρούμενες νεολαίστικες οργανώσεις («Τρίαίνα», «Πανελλήνιο Εθνικό Μέτωπο», «Εθνικό Κυρίαρχο Κράτος») έτυχαν ιδιαίτερης απήχησης⁶³.

Παρ' όλα αυτά, όπως τόνιζε η ισπανική πρεσβεία στην Αθήνα, ενοχλούσε τους Ιταλούς το γεγονός ότι η γερμανική διπλωματία ήταν «ανοιχτή» στις ελληνικές διαμαρτυρίες εναντίον του «αφελληνισμού» της Δωδεκανήσου, ενώ ήταν γνωστή στο ιταλικό υπουργείο Εξωτερικών «η συνεργασία που είχαν σχετικά αναπτύξει ο εκπρόσωπος του ναζισμού στην Ελλάδα, Κούντορ-φερ με τον ηγέτη των ελλήνων εθνικοσοσιαλιστών Αλέξανδρο Γιαννέτο»⁶⁴. Η Ρώμη αντέδρασε και πήρε κάποιες πρωτοβουλίες για να αντισταθμίσει τη γερμανική κυριαρχία στη χώρα. Ανάμεσα στις πρωτοβουλίες αυτές συγκαταλέγονται, ως πιο σημαντικές, οι επίσημες πανηγυρικές τελετές παράδοσης ταυτοτήτων από την ιταλική διπλωματική αντιπροσωπεία, συνήθως από τους κατά τόπους προξένους, στα νέα μέλη φασιστικών οργανώσεων στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις, αλλά και μια σύντομη παρουσία του ιτα-

⁶³ Το «Εθνικό Σώμα Ελλήνων Αλικίων» και το «Εθνικό Σώμα Πρωτοπόρων» υπονοούνται προφανώς ως «οι εθνικές νεολαίες της ΕΕΕ». Απαξιώτικα εκφραζόταν πάντως η Ρώμη και για τους απόστρατους στρατιωτικούς του καθεστώτος Πάγκαλου, που είχαν συγκροτήσει την ομάδα «Σιδηρά Ειρήνη». Κατά τα άλλα και για όσα εκτίθενται εδώ βλ. προηγούμενη σημ. και, Γ. Ανδρικόπουλου, *Οι ρίζες του Ελληνικού Φασισμού. Στρατός και Πολιτική*, Διογένης, Αθήνα 1977, Α. Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύναμης επανάστασης...ό.α.*, σ. 40, 164, 199, 233, 352, και Α. Ρήγος, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία», στο Γ. Κοντογιώργη (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1977, σ. 207, του ιδίου, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία... ό.α.*, σ. 302, και, τέλος, σχετικά με τον «Ελληνοϊταλικό Σύνδεσμο Θεσσαλονίκης», που ιδρύθηκε το 1936 με πρωτοβουλία του προξένου P. Guaroni, βλ. Ζ.Ν. Τσιναρλής, «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*, σ. 61-76. Για τον «Αντιβλασφημικό Σύνδεσμο, «ο οποίος ευρίσκεται εις στενήν επαφήν με τον αντίστοιχο σύλλογο της Βερώνης» δεν εντοπίστηκαν άλλα στοιχεία, πρβλ. ΑΥΕ 1933/Α/10/1, 3-1-1933 πρεσβεία Ρώμης (Μεταξάς) προς Υπ.Εξ. Να σημειωθεί ότι τα τοπικά «fascio» συγκροτούνταν συνήθως από οργανώσεις νέων (με γνωστά φασιστικά ονόματα όπως, Avanguardisti, Giovani Italiani, Piccole Italiane, Ballila κ.λπ.).

⁶⁴ ΑΜΑΕ 1936/841/8, 26-1-1935 (έγγραφο 25), ισπανική πρεσβεία (Ramón Abella) προς Υπ. του Κράτους, απ' όπου και η παραπομπή, και 27-7-1935 (έγγραφο 87). Για τα άλλα, J.W. Borejza, «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της Ιταλίας», *ό.α.*, σ. 24 (όπου και υπόμνηση σχετικής επιστολής του νεαρού τότε Π. Κανελλόπουλου στον Χίτλερ).

λού βασιλιά στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1934 για διακοπές. Ο Βίκτωρ Εμμανουήλ είχε κάποιες εθιμοτυπικές επαφές με κυβερνητικούς αξιωματούχους, σε μια προσπάθεια να διατηρηθεί το καλό κλίμα στις διμερείς σχέσεις, αφού είχε προηγηθεί και μια σύντομη διέλευση του Τσαλδάρη από τη Ρώμη τον προηγούμενο χρόνο. Παράλληλα, ο Μουσολίνι είχε εκφραστεί κολακευτικά για τις διεθνείς εκθέσεις του Μπάρι και της Θεσσαλονίκης που «ενίσχυαν τη συνεργασία ανάμεσα στους δυο λαούς»⁶⁵.

Σε ό,τι αφορά την «πολιτισμική προπαγάνδα», εδώ η υπεροχή του ναζισμού ήταν ήδη συντριπτική. Στα τέλη του 1933, από τα δεκαεπτά παραρτήματα εξωτερικού της Γερμανικής Ακαδημίας ανά τον κόσμο, τα επτά βρισκόνταν σε ελληνικές πόλεις. Ταυτόχρονα, η προώθηση της γερμανικής γλώσσας κέρδιζε συνεχώς έδαφος, εις βάρος κυρίως της ιταλικής, με την ουσιαστική συμβολή των Γερμανικών Σχολών της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Επιπρόσθετα, η εισαγωγή των γερμανικών στο Πολυτεχνείο ως υποχρεωτική ξένη γλώσσα, σε συνδυασμό με τη «σαφή αριθμητική υπεροχή των “γερμανοτραφών” πανεπιστημιακών δασκάλων», δημιουργούσε προβλήματα στη διάδοση της ιταλικής κουλτούρας στην ανώτατη εκπαίδευση. Μάλιστα, με αφορμή τους εορτασμούς «του εκατόχρονου ιωβηλαίου» του Πανεπιστημίου Αθηνών, που έλαβαν χώρα τον Απρίλιο του 1937, ιταλοί διπλωμάτες σημείωναν, εύστοχα μάλλον, ότι η «ανώτατη παιδεία στην Ελλάδα “γερμανοκρατείται”». Στην παρατήρηση αυτή βάραιναν προφανώς και κάποια γεγονότα που είχαν προηγηθεί το προηγούμενο έτος όπως, η τελετή αφής της ολυμπιακής φλόγας, που έγινε για πρώτη φορά με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου το καλοκαίρι του 1936, αλλά και η επίσκεψη του Γκέμπελς και άλλων επιφανών στελεχών του ναζισμού τον Σεπτέμβριο εκείνου του έτους στην Αθήνα. Επίσης, η Γερμανία από τις αρχές 1933 ενίσχυσε το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της στην Αθήνα, ώστε «η γερμανική αρχαιολογία να καταστεί μια ρηξικέλευθη δύναμη απέναντι στις καχεκτικές, ασυστηματοποίητες προσεγγίσεις των άλλων εθνών», ενώ φρόντισε αργότερα, τον Μάιο του 1937, να εκμεταλλευτεί προπαγανδιστικά και τον εορτασμό των σαράντα χρόνων από τη λειτουργία της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλά-

⁶⁵ Τα στοιχεία εδώ, ACS/47 (Interno.), 3-5-1934 για την παράδοση των ταυτοτήτων στα νέα μέλη («avanguardisti della nuova classe») που έγινε παρουσία του «συντρόφου (camerata) Zappoli», γενικού προξένου της Ιταλίας. ACS/47, 19-7-1934 (Vittorio Emanuele ad Atene-Βίκτωρ Εμμανουήλ στην Αθήνα) και για τη διέλευση Τσαλδάρη από τη Ρώμη την άνοιξη του 1933 βλ. ACS 1931-33/4/12-47-11219. Για τις δηλώσεις Μουσολίνι, βλ. Πρωία 14-9-1934.

δα με διάφορες τελετές που έγιναν σε Βερολίνο και Αθήνα.⁶⁶

Παρ' όλα αυτά, η ιταλική παιδεία παρέμενε παραδοσιακά αρκετά ισχυρή, τουλάχιστον στις πόλεις όπου υπήρχαν ιταλικές παραιοιίες, όπως στη Θεσσαλονίκη: στα ιταλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης, κατά το σχολικό έτος 1933-34, σε σύνολο 456 μαθητών οι έλληνες υπήκοοι αριθμούσαν 148⁶⁷. Είναι επίσης ενδεικτικό το γεγονός ότι και αυτός ακόμα ο Κονδύλης, τον Νοέμβριο του 1933 ως υπουργός Στρατιωτικών, εισηγήθηκε την ενίσχυση της Κερκυραϊκής Σχολής με την αύξηση των τροφείων σε αντιστάθμισμα της ιταλικής προπαγάνδας, ενώ εξέφρασε την ανησυχία του και για το δυναμισμό της καθολικής θρησκευτικής παιδείας στο νησί, καθώς, όπως διαπίστωνε ο αρμόδιος επιθεωρητής, «εις άμφοτερα τὰ έν Κερκύρα άνεγνωρισμένα ιταλικά ιδιωτικά σχολεία, οϋτε ή έλληνική γλώσσα οϋτε ή γεωγραφία έδιδάσκετο»⁶⁸. Αλλά και στην ανώτατη εκπαίδευση πάρθηκαν πρωτοβουλίες. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1933-34 στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας δημιουργήθηκε έδρα Ιταλικής Λογοτεχνίας υπό την ευθύνη του καθηγητή Βιαγι του Πανεπιστημίου της Πίζα⁶⁹.

Επιπλέον, η Ιταλία για να αντισταθμίσει την αποτελεσματική πολιτική άλλων χωρών, όπως της Γαλλίας, αντέδρασε με διάφορους τρόπους και όχι πάντα με την ίδια επιτυχία. Μια «καινοτόμος» πρωτοβουλία ήταν π.χ. το αποκαλούμενο «Dopo-lavoro» (μετά την εργασία), δηλαδή η «κομματική εκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου των εργαζομένων». Κάποια άλλα

⁶⁶ Σε αυτή την παράγραφο αντιπαραβάλλονται, Χ. Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτισμικής διεσόδσης των μεγάλων δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1936-1960», Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 90 (η φράση σε εισαγωγικά με παραπομπή στα γερμανικά αρχεία), Ζ.Ν. Τσινπαρλής, «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*, και Δημ. Κούκουνας, *Η γερμανική και η ιταλική προπαγάνδα πριν και κατά την κατοχή*, Μέτρον, Πάτρα, 1981 και Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και Προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σ. 238-240, όπως και J. Irmischer, «Οι επιστημονικές σχέσεις του Πανεπιστημίου του Βερολίνου με τη φασιστική Ελλάδα», Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.) *Η Ελλάδα 1936-1944.. ό.α.*

⁶⁷ ΑΥΕ 1934/Α/23 «Ξένα σχολεία στην Ελλάδα».

⁶⁸ ΑΥΕ 1933/Α/10/1, 27-11-1933, ΓΕΣ (Γ. Κονδύλης) προς Υπ.Εξ. και 1935/Α/11, 8-3-1935, Υπ. Παιδείας και Θρησκευμάτων προς Υπ.Εξ, απ' όπου και η παραπομπή.

⁶⁹ Βλ. Τη εισαγωγή στο, *Αι ελληνικάί ραδιοφωνικάί μεταδόσεις και ο σταθμός Μπάρι- Le trasmissioni radiofoniche greche e la stazione di Bari*, Φλωρεντία 1937, έκδοση ΕΙΑΡ (Ιταλική εταιρία ραδιοφωνικών ακροάσεων, που ενίσχυε και την έκδοση του δίγλωσσου περιοδικού *Ραδιοεπιθεώρησης του Μπάρι*).

μέτρα βελτίωσης της διακίνησης του ιταλικού βιβλίου και των εφημερίδων δεν φαίνεται να είχαν ιδιαίτερη επιτυχία, αν και εκδόθηκε αργότερα στη Θεσσαλονίκη το έγκριτο περιοδικό *Olimpo*⁷⁰. Περιορισμένη απήχηση, και με αρνητικές ως επί το πλείστον τις πιο έγκριτες κριτικές, είχαν και κάποιες εκδηλώσεις στο χώρο των εικαστικών τεχνών, όπως π.χ. η έκθεση έργων φουτουριστών καλλιτεχνών στην Αθήνα, με διάλεξη του Μαρινέτι στο «Στούντιο», τον Φεβρουάριο του 1933⁷¹. Η Ιταλία υστέρησε όμως και στον χώρο της κινηματογραφικής προπαγάνδας, γεγονός που έγινε ιδιαίτερα αισθητό κατά τον πόλεμο στην Αιθιοπία, καθώς ο τεχνολογικός εξοπλισμός του «Luce», επίσημου κινηματογραφικού φορέα του φασιστικού κράτους, αποδείχθηκε ανεπαρκής⁷².

Ωστόσο, σε άλλους τομείς η Ιταλία δραστηριοποιήθηκε με περισσότερη επιτυχία. Τον Αύγουστο του 1934 άρχισε να εκπέμπει το ελληνικό πρόγραμμα του ο ραδιοφωνικός σταθμός του Μπάρι, «μετά τις συντονισμένες ενέργειες του πρώην υπουργού Εξωτερικών Α. Κανακάρη Ρούφου ως εκπροσώπου της Ενώσεως “Αθήνα-Ρώμη”, του διευθυντή του γραφείου Τύπου του Μουσολίνι κόμητος Τσιάνο, του ιταλού πρέσβη στην Αθήνα Filippo

⁷⁰ Βλ. περισσότερα Ζ.Ν. Τσινπαρλής, «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα των Ιταλών στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*, σ. 14, 41-50 και 86-100 [για το περιοδικό *Olimpo* (1936-40) που εκδόθηκε με πρωτοβουλία του προξένου Ρ. Guaroni και με το οποίο συνεργάστηκαν επιφανείς ιταλοί και έλληνες λογοτεχνες καθώς και σημαντικοί ιταλοί νεοελληνιστές (Β. Lavagnini, V. Biagi, F. De Simone Brouwer, G. Surra), βλ. και Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, «*Olimpo*: ένα “πολυεθνικό” περιοδικό της Θεσσαλονίκης και οι μαρτυρίες του για τους λογοτεχνικούς προσανατολισμούς στο Μεσοπόλεμο», *Μνήμη Γ.Π. Σαββίδη, Η Επιστημονική συνάντηση. Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας: Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά*, 11-14 Μαρτίου 1997, ΑΠΘ, Ερμής, Αθήνα 2001, σ. 239-248]. Για το «dopolavoro», βλ. περισσότερα V. De Grazia, *Consensus e cultura di massa nell'Italia fascista. L'organizzazione del Dopolavoro*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι 1981.

⁷¹ Βλ. π.χ. *Νέα Εστία*, τχ. 148 [15-2-1933, τ. 13 (1933), σ. 180-1], την κριτική του Π. Νιρβάνα για τον φουτουρισμό, «*ή υπερβολή και ή αυθαιρεσία έφθασε στο άκατανόητο και είνε γνωστή ιστορία τών φαρσέρ στο Παρίσι που έτοποθέτησαν έναν πελώριο μουσαμά πίσω από ένα δεμένο γαιδούρι και τὸ ἄφησαν νὰ ζωγραφίση με τὰ τινάγματα τῆς οὐράς του*». [Είναι φανερό ότι εδώ διακωμωδείται και η γιγαντιαία τοιχογραφία και σκηνογραφία ως διακριτή μορφή της φασιστικής τέχνης].

⁷² Και πάλι, Ζ.Ν. Τσινπαρλής, «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*, σ. 52-58. LUCE (L'Unione Cinematografica Educativa- Ένωση Εκπαιδευτικού Κινηματογράφου).

De Rossi και του κ. Τσερεζόλε, ανταποκριτού του ιταλικού πρακτορείου Stefani στην Ελλάδα». Επ' ευκαιρία των εγκαινίων της έναρξης του προγράμματος, την 20ή Αυγούστου 1934, απηύθυναν σχετικά διαγγέλματα και συνεργάστηκαν κατά καιρούς στις εκπομπές του υψηλής προσωπικότητας της πολιτικής και της διανοήσης των δύο χωρών. Το πρόγραμμα του σταθμού προοδευτικά εμπλουτίστηκε και κάλυπτε όλο το φάσμα της πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής, αθλητικής ζωής, ενώ αφιερώνονταν ειδικές μεταδόσεις επ' ευκαιρία των εθνικών γεγονότων και επετείων. Διέθετε ειδικά παιδικά προγράμματα με τη συνεργασία του περιοδικού της «Διάπλασις των Παίδων», προγράμματα διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας και ειδικές εκπομπές για την ελληνική λογοτεχνία και μουσική. Τουλάχιστον έως και το 1935 «κύριος σκοπός των εκπομπών προς την Ελλάδα δεν ήταν τόσο η άμεση πολιτική προπαγάνδα –πλην των ειδήσεων– όσο η έμμεση, δια της πολιτιστικής διείσδυσης στην ελληνική κοινωνία με προβολή της ιδέας πως η μεγάλη Ρώμη υπολόγιζε σοβαρά στη φιλία των Ελλήνων»⁷³.

Κατά τα άλλα, και στον οικονομικό τομέα η φασιστική κυβέρνηση προσπάθησε να αναστρέψει την πορεία των εξελίξεων. Δεδομένου μάλιστα ότι η Γερμανία είχε αυξήσει τις εισαγωγές καπνού από την Ελλάδα, στις 8 Σεπτεμβρίου 1933 υπεγράφη ελληνο-ιταλική συμφωνία «περι χρησιμοποίησης ελληνικών καπνών υπό του Ιταλικού Μονοπωλίου διά τὸν διακανονισμόν τῶν ἔναντι τῆς Ἰταλίας καθυστερούμενων ἐμπορικῶν χρεῶν ὧς καὶ διὰ τὴν ἀγορὰν ἐμπορευμάτων ἐξ Ἰταλίας», με την ευνοϊκή ρήτρα ότι τα ποσά που θα κατέβαλε η Ιταλία για την αγορά των ελληνικών καπνών, τη συσκευασία τους και τις λοιπές εργασίες θα καταβάλλονταν σε ιταλικές λιρέτες «μη δυναμένας να μετατραπῶσιν εἰς ἕτερα νομίσματα»⁷⁴.

⁷³ Οι σχετικές εδώ πληροφορίες αντλούνται από την *Πρωϊα* 21-8-1934 «Ο ραδιοφωνικός σταθμός του Μπάρι ήρχισεν εκπομπήν ειδήσεων εἰς τὴν ἐλληνικὴν», και από τον Π. Κόρπη, «Ράδιο Μπάρι: προπαγάνδα προς τὴν Ελλάδα», *Καθημερινή-Επτὰ Ημέρες* «Ο Μουσολίνι και η Ελλάδα», *ό.α.*, σ. 14-15 (απ' όπου και η παραπομπή).

⁷⁴ ΑΥΕ 1933/Α/10/1, 8-9 και 27-9-1933 Υπ.Εξ. προς Υπ. Εθνικής Οικονομίας, Υπ. Γεωργίας και Τράπεζα της Ελλάδος. Για το κείμενο της συμφωνίας, βλ. ΑΥΕ, «Συλλογή Συνθηκών, Συμβάσεων και Συμφωνιών», αρ. 16 (1933) Μ/591. Τη συμφωνία είχαν υπογράψει ο υπουργός Οικονομικών Γ. Πεσμαζόγλου και ο ιταλός πρέσβης Filippo De Rossi del Lion Nero. Τον Δεκέμβριο του 1933, η Γερμανία εισήγαγε 2.224.418 κιλά ελληνικών καπνών (με δεύτερες τις ΗΠΑ 1.127.379 και τρίτη την Αίγυπτο με 232.452 κιλά) Βλ. περισσότερα σχετικά με τις εξαγωγές καπνού στη Γερμανία στον Μ. Pelt, *Tobacco arms and politics. Greese and Germany from World Crisis to World War 1929-41*. (όπου και πληρο-

Με αυτό τον τρόπο η Ιταλία επιδίωκε να αντισταθμίσει τη «γερμανική οικονομική εισβολή στην Ελλάδα που συναγωνιζόταν τη βρετανική και ξεπερνούσε σαφώς τη γαλλική και την ιταλική (...) καθώς είχαν δρομολογηθεί οι διαδικασίες υπερκάλυψης της γερμανικής οφειλής στην Ελλάδα που ανερχόταν περίπου στα 1.900 εκατ. δραχμές ...ενώ το πάγωμα των πιστώσεων μεταξύ Γερμανίας και Ελλάδας ανερχόταν σε 40 εκατ. μάρκα»⁷⁵.

Κατά την ιταλική εκτίμηση, το γερμανικό clearing άφηνε τεράστιο πιστωτικό υπόλοιπο υπέρ της Ελλάδας και για να καλυφθεί εξανάγκαζε την ελληνική οικονομία να προμηθεύεται από τη Γερμανία ό,τι εύρισκε, δηλαδή «ό,τι περίσσευε από τη γερμανική αγορά και σε συμφηφιστικές τιμές που εκείνη επέβαλλε αυθαίρετως, πληρώνοντας και σε είδος»⁷⁶. Στην ίδια έκθεση προβλεπόταν επίσης ότι οι εισαγωγές γερμανικών προϊόντων θα αυξάνονταν θεαματικά, ότι η Γερμανία θα άνοιγε τα σύνορα για την εξαγωγή ελληνικών καπνών και ότι αναμενόταν μεγάλη προμήθεια γερμανικού πολε-

φορίες για το λαθρεμπόριο όπλων στον ισπανικό εμφύλιο, όπως αναφέρεται πιο κάτω). Για το ίδιο θέμα, με αναφορές στο εμπόριο με την Αίγυπτο αλλά και για τις ελληνο-γαλλικές οικονομικές σχέσεις με ιδιαίτερη μνεία στο οινοπαραγωγικό εμπόριο βλ. στον Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1933, σ. 366-370.

⁷⁵ Τα στοιχεία από αντιπαραβολή ιταλικών και ισπανικών πηγών. Πρβλ. AMAE 1936/841/8, 24-12-1935 (έγγραφο 160), ισπανική πρεσβεία προς Υπ. του Κράτους, και στο ίδιο 21-2-1934 έγγραφο 62- Viaje del Ministro del Economia Nacional- Ταξίδι υπ. Οικονομίας (Πεσματζόγλου), απ' όπου και η παρπαπομπή. Σε ό,τι αφορούσε τις ελληνο-αγγλικές οικονομικές σχέσεις συνέχιζαν να είναι αμοιβαία αρμονικές, χωρίς να προσδιορίζεται με ακρίβεια το ύψος των συναλλαγών, καθώς υπογραμμιζόταν το γεγονός ότι πολλές ελληνικές ναυτιλιακές εταιρίες είχαν έδρα το Λονδίνο. Βλ. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση... ό.α.*, σ. 179-202 (στο αγγλικό πρωτότυπο) και στον J. Koliopoulos, *Greece and British Connection, 1935-1941*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1977. Και ΑΥΕ 1933/Α/10/1, 8-9 και 27-9-1933 Υπ.Εξ. προς Υπ. Εθνικής Οικονομίας, Υπ. Γεωργίας και Τράπεζα της Ελλάδος.

⁷⁶ ACS/47(Interno), 11-8-1936 και 25-1-1937 όπου και διαπιστώνεται ότι το εξαγωγικό εμπόριο της Γερμανίας (αξίας 150.000.000 δρχ.) προς την Ελλάδα είναι υπερδιπλάσιο σε σχέση με το αντίστοιχο της Γαλλίας (60.000.000 δρχ.). Από εδώ και οι απόψεις για το «αυθαίρετο» των τιμών (*di suo arbitrio*) και την «πληρωμή σε είδος» (*in natura*), αλλά και για την «υπερκάλυψη της γερμανικής οφειλής» (*saldo attivo del clearing greco-tedesco*). Πρβλ. επίσης, Πρ. Παπαστράτη, «German penetration and appeasement», *Thetis*, 2 (1995), σ. 177-183 (όπου και περισσότερη βιβλιογραφία) και Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και Οικονομική ανάπτυξη, ό.α.*, σ. 38 και 87-88.

μικού υλικού από την Ελλάδα. Εφεξής, και ενώ οι τραπεζικές συναλλαγές τελούσαν υπό το βρετανικό έλεγχο του συγκροτήματος Hambro, οι γερμανικές εξαγωγές στην Ελλάδα ήταν σχεδόν τετραπλάσιες από τις ιταλικές (42,7%, προς 10,9%), και από 14% το 1931-32 προσέγγιζαν το 40% στα 1936-37. Στο μεταξύ όμως, η οικονομική κατάσταση της Ιταλίας είχε «αλλάξει άρδην»: η επιχείρηση της Αφρικής «κόστιζε το εθνικό εισόδημα ενός χρόνου και ισοδυναμούσε με τον εξοπλισμό εβδομήντα πέντε μεραρχιών»⁷⁷.

(ε) Ο αντιφασισμός του ελληνικού εθνικισμού

Ήδη από τα τέλη του 1934, η Ρώμη αναγκαζόταν να αποδεχθεί ότι η επιρροή της στην Ελλάδα είχε μειωθεί αισθητά έναντι των άλλων ανταγωνιστριών χωρών, και κυρίως έναντι της ναζιστικής Γερμανίας. Η κατάσταση χαρακτηριζόταν μη αναστρέψιμη για τους Ιταλούς, καθώς και οι δύο άλλες δυνάμεις, Βρετανία και Γαλλία, είχαν αναγνωρίσει στο μεταξύ την ανάγκη να επανασχεδιάσουν την πολιτική τους έναντι της Ελλάδας, δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα της μορφωτικής τους παρουσίας και προπαγάνδας⁷⁸. Από τον Ιανουάριο του 1934, η ιταλική διπλωματία είχε διαπιστώσει ότι στην Ελλάδα ο ναζισμός είχε εκτοπίσει σε όλους τους τομείς τον φασισμό, καθώς δεν εξέλιπαν οι αιτίες για τον εν γένει «αντι-ιταλικό προσανατολισμό του ελληνικού εθνικισμού από το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας το 1913 και εφεξής»⁷⁹. Με διαπιστωμένη την έλλειψη ικανού ηγέτη και παρά την όποια (ηθική ή οικονομική) ιταλική συμπαράσταση, οι πιθανότητες ειρηνικής εξαγωγής του φασισμού στην Ελλάδα ήταν περιορισμένες, δεδομένης της αδυναμίας της Ρώμης να διευρύνει και να εμβαθύνει συστηματικά την ακτινοβολία της μορφωτικής-προπαγανδιστικής παρουσίας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, δηλαδή και πέραν των ορίων της παροικίας της⁸⁰.

⁷⁷ Ο πόλεμος της Αιθιοπίας ανέτρεπε μια ιδιαίτερα ευνοϊκή κατάσταση «ή οποία είχε δημιουργηθεί δια της έλληνο-ιταλικής συμφωνίας της 25^{ης} Ιουνίου 1935 με τας ιταλικάς εισαγωγάς να γίνονται δεκταί κατά 100% εις την Ελλάδα χάριν του έμπορικου ίσοζυγίου». Το έλλειμμα του α' διμήνου 1935 εκτινάχθηκε σε 1.004 εκατ. λιρέτες, ενώ το αντίστοιχο του περασμένου έτους είχε περιορισθεί σε 315 εκατ., δημιουργήθηκε πρόβλημα αύξουσας ανεργίας (900.000 οι άνεργοι), δεδομένου ότι τὸ εθνικὸ εἰσόδημα ἐμειώθη ὡς ἐκ τῆς κρίσεως κατὰ τὸ 1/3 περίπου». ΑΥΕ 1935/Α/10/3/1.

⁷⁸ Πρβλ., Χ. Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτισμικής διεξόδου των μεγάλων δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1930-1960», *ό.α.* σ. 87-91.

⁷⁹ ACS/47(Interno), 9-11-1934.

⁸⁰ Συμπέρασμα από μια κατ' αντιστοιχία αντιπαραβολή, Ζ.Ν. Γσινπαρλή, «Μορ-

Πέρα από τα πολιτικά και οικονομικά δεδομένα, ήταν επίσης σημαντικό το «ψυχολογικό στοιχείο». Όπως είχε παρατηρήσει έγκαιρα η ισπανική πρεσβεία, εξαιτίας της κατοχής της Δωδεκανήσου, του επεισοδίου της Κέρκυρας και μετά τη συγκρότηση του Βαλκανικού Συμφώνου, η ψυχολογία του κόσμου στην Ελλάδα ήταν εξ ορισμού διαρκώς αρνητικά προδιατεθειμένη απέναντι στα φασιστικά προπαγανδιστικά προγράμματα. Κι όως ήδη τονίστηκε, αυτό το κλίμα επιβαρύνθηκε ιδιαίτερα μετά την ιταλική εισβολή στην Αιθιοπία, καθώς η αιγιαλίτιδα ζώνη της Ελλάδας «μετεβλήθη ουσιαστικά σε θέατρο των επιχειρήσεων», και η «χώρα απομακρυνόταν όλο και περισσότερο από την Ιταλία», με αποτέλεσμα ο πολιτικός κόσμος της να είναι πλέον «ψυχολογικά έτοιμος να αποδεχθεί ως πιο απειλητικό φυσικό εχθρό όχι τον Σλάβο του νότου, αλλά τον Ιταλό»⁸¹. Γι' αυτό, εξάλλου, η Ελλάδα έσπευσε να συνυπογράψει τις διεθνείς κυρώσεις, τις οποίες η διεθνής κοινότητα, με πρωτοβουλία της Βρετανίας, επέβαλε στην Ιταλία για την επέμβαση στην Αιθιοπία⁸². Ούτως ή άλλως όμως, «ο πόλεμος της Αιθιοπίας κατέστησε τις σχέσεις των δύο χωρών σχέσεις λύκου (Ιταλίας) και προβάτου (Ελλάδας)»· υπό αυτές τις συνθήκες, ήταν φανερό ότι ακόμα και εάν εγκαθιδρυόταν στην Ελλάδα ένα φιλο-ιταλικό φασιστικό καθεστώς, αυτό θα έπρεπε να τηρήσει απέναντι στην Ιταλία στάση

φωτική προπαγάνδα και παρουσία της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*, J.W. Borejsza, «Η Ελλάδα και βαλκανική πολιτική της Ιταλίας», *ό.α.*.

⁸¹ AMAE 1936/841/8, 16-4-1935, έγγραφο 57 («Fases por que han pasado las relaciones grecoitalianas desde la guerra italturca-Οι διάφορες φάσεις των ελληνο-ιταλικών σχέσεων από την ιταλο-τουρκικό πόλεμο και ακολούθως»), ισπανική πρεσβεία προς Υπ. του Κράτους. («...Grecia se había separado más y más de Italia, hasta el extremo de que hoy esta separación constituye un estado de opinión que ha desplazado hacia el romano el enemigo natural del griego, el eslavo del sur»). Τα υπόλοιπα στοιχεία για τη θαλάσσια ζώνη ως θέατρο των ιταλικών επιχειρήσεων («Ιταλικά πολεμικά προσάρασαν, υπό τὸ πρόσχημα τῆς θαλασσοταραχῆς, εἰς ἑλληνικοὺς λιμένας ἄνευ οὐδεμίας προειδοποιήσεως...»), ΑΥΕ 1935/Α/10/3/1 «Κατάπλους ιταλικών πλοίων εις ελληνικούς λιμένας», όπου και εφημερίδες *Ανεξάρτητος*, 17-9-1935, *Ημερήσιος Κήρυξ*, 19-9-1935, με την πληροφορία ότι πριν καν ξεσπάσει η ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία, και «με την σκιάν του πολέμου υπεράνω του κόσμου», στο διάστημα από 21-8 έως 15-9-1935, 26 ιταλικά πολεμικά πλοία «είχαν διέλθει άνευ αδείας από τη διώρυγα της Κορίνθου»

⁸² Πρβλ. εκτός του J. Barros, *Britain, Greece and the politics of the sanction...*, *ό.α.* σ. 60-195 Περισσότερα για τις σχέσεις Ελλάδας-Βρετανίας κατ' αυτή την περίοδο, βλ. και στον Γ. Κολιόπουλο, *Παλινόρθωση-δικτατορία-πόλεμος 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Εστία, Αθήνα 1985.

«λίαν επιφυλακτική», καθώς η Αθήνα ήταν και πάλι υποχρεωμένη «να προσδεθεί στο βρετανικό άρμα»⁸³.

Πράγματι, ο Μεταξάς ακολούθησε ως επί το πλείστον μια φιλοβρετανική εξωτερική πολιτική, ενώ «ελάχιστα ιταλο-φασιστικές» αποδείχθηκαν οι προδιαγραφές του καθεστώτος του. Κι αυτά τα διακριτά στοιχεία της 4^{ης} Αυγούστου, η ιταλική διπλωματία τα εντόπισε γρήγορα. Ωστόσο, μέσω του και του ελληνικού προγράμματος του ραδιοσταθμού του Μπάρι, η ιταλική ηγεσία είχε σπεύσει να δηλώσει ικανοποίηση τόσο από την «παλινόρθωση του βασιλέα Γεωργίου», το Νοέμβριο του 1935, όσο από τη «μεταβολή Μεταξά». Αναμφίβολα, η αρχική ικανοποίηση της Ρώμης, έστω και αν δεν κράτησε για πολύ, οφειλόταν στο γεγονός ότι ο Μουσολίνι, «έβλεπε θετικά τις “μεταβολές” στην Ελλάδα και σε συνδυασμό με την επιχείρηση στην Αιθιοπία και την έκρηξη του ισπανικού εμφυλίου θεωρούσε ότι είχε έρθει η στιγμή για να επιβεβαιώσει τον έως τότε μάλλον αμφισβητούμενο ηγετικό του ρόλο στη Μεσόγειο»⁸⁴. Στο πλαίσιο αυτό, ο ιταλικός δικτάτορας συνέδραμε εξαρχής τον Φράνκο και ενεπλάκη ποικιλοτρόπως υπέρ των εθνικιστών στον ισπανικό εμφύλιο.

Σύμφωνα με την ιταλική διπλωματία «χάρη στην επέμβαση Μεταξά

⁸³ Για την πρόσδεση στο βρετανικό άρμα (orbita británica), ASMAE 1931-45/18 (1939- «Stralcio della Relazione della R. Legazione d' Italia in Atene per l' anno 1937- XV – Απόσπασμα έκθεσης της βασιλικής πρεσβείας στην Αθήνα για το 1937»). Για την πιο πάνω παρομοίωση (λύκου-προβάτου), Ζ.Ν. Τσινπαρλή, «Μορφωτική προπαγάνδα και παρουσία της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*

⁸⁴ Για όλα αυτά, ΑΥΕ 1936/ΑΑΚ 2 και 17 «Η παλινόστησις του Βασιλέως Γεωργίου Β' μέσω Ιταλίας» (κυρίως εκθέσεις 10-7-1935 και 21-11-1935, των πρεσβειών Βελιγραδίου και Ρώμης αντίστοιχα). Βλ και ACS 1934-36/1935/4/11-9384 («Re Giorgio- suo viaggio in Italia, 20-11-1935-Ο βασιλιάς Γεώργιος και το ταξίδι του στην Ιταλία»). Ο Γεώργιος Β' πέρασε από τη Ρώμη κατά την πανηγυρική επιστροφή του στην Αθήνα. Η ιταλική κυβέρνηση και η «φθίνουσα» ελληνική παροικία στην Ιταλία επιφύλαξαν στον βασιλιά την πρόθεση σε αρχηγό κράτους υποδοχή κατά τη διάβασή του από τη χώρα και οι τοπικές αρχές τον προσήκοντα σεβασμό, καθώς η βασιλική οικογένεια «μετέβη υπό όλως άνεπίσημον μορφήν εις τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ρωσικοῦ Ναοῦ ἐν Φλωρεντία ἔνθα ἐψάλλε ἐπιμνημόσυνοι δέησις ἐπὶ τῶν τάφων τῶν ἀοιδίμων βασιλέων Κωνσταντίνου, Ὀλγας καὶ Σοφίας». Ωστόσο, ο Π. Μεταξάς παρατηρούσε ότι, παρά τις επισιμότητες και τις φιλοφρονήσεις, η διάβαση του βασιλιά από την Ιταλία είχε περάσει απαρατήρητη από τα μέσα ενημέρωσης, τις εφημερίδες, το ραδιόφωνο του Μπάρι-πλην της ελληνικής εκπομπής του- όπως και τα κινηματογραφικά επίκαιρα.

αποκλειόταν οριστικά και η ελάχιστη προσδοκία κομμουνιστικής ανατροπής στην Ελλάδα, σε μια στιγμή μάλιστα κατά την οποία έτεινε να ενταθεί επικίνδυνα η φιλοσοβιετική προπαγάνδα», καθώς λαμβανόταν υπόψη το γεγονός ότι η «ελληνική αριστερά, μετά τη συνεργασία Σοφούλη-Σκλάβαινα και τη δημιουργία του Λαϊκού Μετώπου, απεργαζόταν σχέδια για την εγκαθίδρυση ελεύθερου σοβιετικού καθεστώτος των εργατών και αγροτών στα Δωδεκάνησα»⁸⁵. Παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα, όπως τόνιζε η ισπανική πρεσβεία, υπήρχαν «αντικειμενικές δυσκολίες» ως προς τη δυνατότητα δημιουργίας συγκροτημένου παλλαϊκού κινήματος και η χώρα δεν κινδύνευε να μεταβληθεί σε Ισπανία ή σε Γαλλία από το συγκυριακά ρυθμιστικό, κοινοβουλευτικό και συνδικαλιστικό ρόλο του ΚΚΕ, η εκτίμηση του ιταλικού υπουργείου Εξωτερικών ήταν ότι «χάρη στη μεταβολή του καθεστώτος απετράπη, ευτυχώς, η κομμουνιστική περικύκλωση της φασιστικής Ιταλίας, καθώς Γαλλία, Ισπανία και Ελλάδα διέφευγαν τελικώς από τα χέρια των μπολσεβίκων»⁸⁶. Δεν είναι βεβαίως συμπτωματικό το γεγονός ότι ανάλογο πρόσχημα («για να μη μεταβληθεί η Ελλάδα σε Ισπανία») είχε χρησιμοποιήσει και ο Μεταξάς για να δικαιολογήσει το πραξικόπημά του⁸⁷.

⁸⁵ ASMAE, 1931-45/1937/15 («Stampa greca-ελληνικός τύπος») και ΑΥΕ 1935/Α/10/ 8.β/1, όπου και αναπαραγωγή του Ριζοσπάστη, 1-2-1935 «Με το δωδεκανησιακό λαό, ναι, με τους εκμεταλλευτές του, όχι», άρθρο που έκλεινε με το σύνθημα «ήρθε η ώρα για σοβιετική ελεύθερη Ελλάδα». Σε εκείνο το άρθρο, το όργανο του κομμουνιστικού κόμματος έκανε λόγο για υποκρισία του αστικού πολιτικού κόσμου της χώρας που «μιλά για αφελληνισμό των Δωδεκανησίων τη στιγμή που εξελληνίζει με τη φωτιά και το σίδηρο τους Μακεδόνες Τούρκους».

⁸⁶ ASMAE, 1931-45/1937/15 («Stampa greca-ελληνικός τύπος»). («...La Francia, la Spagna, la Grecia in mano ai Bolsevichi, assicurebbero l'egemonia dell' URSS nel Mediterraneo, a tutto danno dell' Italia»), και ΑΜΑΕ 1934-36/841/7, 30-5-1936 (Política Interior de Grecia durante las últimas semanas- Εξωτερική πολιτική Ελλάδας κατά τις τελευταίες εβδομάδες»), Ramón Abella προς Υπ. Του Κράτους.

⁸⁷ Επί τούτων πρβλ. περισσότερα, Δ.Ε. Φιλιππής (επιμ.) 1936 *Ελλάδα και Ισπανία*, ό.α. -με πολλές αναφορές σε διαφορετικά κείμενα του τόμου. [Σε ό,τι αφορά τον ρυθμιστικό ρόλο του ΚΚΕ, η αναφορά παραπέμπει στη συμφωνία εκλογής προέδρου της Βουλής το Φεβρουάριο του 1936 μεταξύ των Σοφούλη - Σκλάβαινα. Η παρουσία τότε στη Βουλή των πέντε βουλευτών του Αγροτικού Κόμματος υπήρξε καθοριστική τόσο για τη συμφωνία όσο και για τη δημιουργία του Λαϊκού Μετώπου, την ίδρυση του οποίου είχε προαναγγείλει το ΚΚΕ «κατά το παράδειγμα της Γαλλίας του Léon Blum και της Δημοκρατικής Ισπανίας», πρβλ. ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τ. Δ' (1934-1940), αρ. 604/β.]

Ωστόσο, η επονομαζόμενη «μεταβολή» της 4^{ης} Αυγούστου διέφευσε γρήγορα τις ελπίδες της Ρώμης, η οποία προέβλεπε ότι ναι μεν το «νέο καθεστώς δεν θα ήταν εφήμερο αλλά σταθερό», αλλά απέκλειε το ενδεχόμενο να το καταστήσει δορυφόρο της⁸⁸. Μόλις ένα χρόνο μετά το πραξικόπημα, διπλωματικοί σύμβουλοι του Μουσολίνι εφιστούσαν την προσοχή ότι «παρά το γεγονός ότι ο Μεταξάς δεν φαίνεται να στηρίζει το Βαλκανικό Σύμφωνο, είναι μάλλον απίθανο το ενδεχόμενο σύμπλευσης της εξωτερικής πολιτικής Ιταλίας και Ελλάδας (...) και σε περίπτωση αγγλο-ιταλικής σύρραξης θα ήταν επικίνδυνο να τρέφουμε αυταπάτες για ενδεχόμενη στήριξη της Ελλάδας υπέρ μας»⁸⁹. Αλλά και ο ιταλός πρέσβης στην Αθήνα Raffaele Boscarelli διαπίστωνε ότι «αν και στο εσωτερικό η ελληνική κυβέρνηση είχε υιοθετήσει κάποιες αρχές της φασιστικής ιδεολογίας και είχε την Ιταλία ως πρότυπο για την αναγέννηση της χώρας, εντούτοις η εξωτερική πολιτική του Μεταξά περιστρεφόταν κατ' ανάγκη γύρω από τις "επιβιώσασες δημοκρατίες" και, ειδικότερα, την Αγγλία». Ήταν αυτός ένας ικανός λόγος για τον οποίο «οι δικτατορίες στην Ελλάδα δεν ήταν δικτατορίες», όπως σημείωναν χαρακτηριστικά ισπανοί εθνικιστές διπλωμάτες⁹⁰.

Από την πλευρά του, και ο ίδιος ο Μουσολίνι φαίνεται να διατηρούσε πολλές επιφυλάξεις για το «μικτό ελληνικό καθεστώς, φασιστικό και εθνικοσοσιαλιστικό συνάμα». Άλλοι ιταλοί αξιωματούχοι εκφράζονταν αρνητικά για την «ομάδα του Μεταξά, δηλαδή, για τον «αντ' αυτού Μανιαδάκη» (υφυπουργό Δημόσιας Ασφάλειας), τον Αλ. Κανελλόπουλο (κυβερνητικό επίτροπο της ΕΟΝ), τον Θεολόγο Νικολούδη (υφυπουργό Τύπου και Τουρισμού), για τον οποίο σημειωνόταν ότι «προϊσταται ενός υπουργείου Προπαγάνδας κατά το πρότυπο του Goebbels». Για τον Μεταξά δε, η επικρατούσα άποψη ήταν ότι «παρά τις χιτλερικές τάσεις του χαρακτήρα του, εί-

⁸⁸ ACS/47 (Interno), 11-8-1936 όπου και η ιταλική πρόβλεψη για τη σταθερότητα του καθεστώτος Μεταξά («non è di esperimenti effimeri ma fisso»).

⁸⁹ ASMAE 1931-45/18 (1939- «Stralcio della Relazione della R. Legazione d' Italia in Atene per l' anno 1937- XV – Απόσπασμα έκθεσης της βασιλικής πρεσβείας στην Αθήνα για το 1937»). «...Sarebbe invero pericoloso farsi delle illusioni – rebus sic stantibus – sulla possibilità di un intervento della Grecia a nostro favore in caso di conflitto italo-inglese».

⁹⁰ Για τις ισπανικές εκτιμήσεις, πρβλ. Κ. Κατσούδας, «Μια δικτατορία που δεν είναι δικτατορία. Ισπανοί Εθνικιστές και η 4^η Αυγούστου, Μνήμων, τχ 26 (2004), σ. 157-181. Τα άλλα στοιχεία από ASMAE 1931-45/18 (1939 – «Rapporti italo-greci-Ελληνο-ιταλικές σχέσεις»), 29-11-1938 («Incontro –Συνάντηση– Boscarelli-Metaxas»).

ναι εθνικιστής και φιλοεβραίος, όπως και ο βασιλιάς Γεώργιος (...) και επιπλέον ξεσηκώνει τους Δωδεκανήσιους, αλλά και κάποιους ιταλούς εποίκους των νησιών οι οποίοι δηλώνουν Έλληνες»⁹¹. Έγκυρα έντυπα στην Αθήνα και τη Ρώμη, τα οποία απηχούσαν τις θέσεις των δύο απολυταρχικών καθεστώτων, κατέγραφαν σε όλο αυτό το διάστημα (1936-40) τις κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές, οικονομικές συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ του ιταλικού φασισμού και της 4^{ης} Αυγούστου, που ευαγγελίζονταν αμφότερα τη δημιουργία «νέου κράτους» και «νέου πολιτισμού»⁹². Βεβαί-

⁹¹ Για τους υποτιμητικούς όρους με τους οποίους αποκαλούσε η κυβέρνηση Μουσολίνι την κυβέρνηση Μεταξά («στρατιωτική-αυταρχική κυβέρνηση» και «κυβέρνηση αμφισβήτησης») βλ. στον R. Rainero, «Το πραξικόπημα Μεταξά και η απήχηση στην Ιταλία», *ό.α.*, σ. 43. Για την παραπομπή, ACS-47 (Interno), εκθέσεις της 7-6 και στο ίδιο 21-6 και 9-10-1937. Ενδιαφέρουσα τόσο η άποψη (που σαφώς αποδίδεται στον Τσιάνο) για τον Μεταξά («...le cui tendenze cominciano a rivelarsi somiglianti a quelle di Hitler e il carattere misto del regime fascista e nazionalsocialista...non è fascista ma nazionalista»), όσο και το στοιχείο περί «αποποίησης» της υπηκοότητας από Ιταλούς εποίκους των Δωδεκανήσων (noi siamo greci e non italiani). Πρόκειται ίσως για υπερβολή των ιταλικών εκτιμήσεων, γιατί έστω και αν υπήρχαν ιταλοί αντιφρονούντες στα νησιά (δεν θεωρούνταν, πάντως, τόπος εξορίας, όπως κατά τις μεταγενέστερες πρακτικές), ήταν δύσκολο να εκδηλώνουν ευθέως την όποια αντίθεσή τους, και ενώ μάλιστα τα μέτρα καταστολής τής ιταλικής διοίκησης έναντι των Ελλήνων ήταν αφόρητα. Προφανώς, η καχυποψία των παρατηρητών να διόγκωνε κάποιες ανθρώπινες εκδηλώσεις συμπάθειας, που προέκυπταν μέσα από τη συμβίωση εποίκων και γηγενών. Κατά τα άλλα, οι ιταλοί παρατηρητές κατέγραφαν ως σαφές δείγμα αποστασιοποίησης της 4^{ης} Αυγούστου από το γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό τη «συστηματική στήριξη που πρόσφερε το καθεστώς Μεταξά και η μοναρχία απέναντι στο εβραϊκό στοιχείο», στάση που άλλαξε επί τα χείρω αργότερα, αλλά ωστόσο εκείνη τη στιγμή ερχόταν σε αντίθεση με την πολιτική των προηγούμενων κυβερνήσεων. *Αυτόθι*, 4-10-1937 («il governo di Metaxas e il re Giorgio appoggiano sistematicamente gli ebrei»).

⁹² Ως προς τα ιταλικά έντυπα, τις επίσημες θέσεις της κυβέρνησης Μουσολίνι στην εξωτερική πολιτική απηχούσαν οι εκδόσεις του «Istituto per gli Studi di Politica Internazionale (ISPI-Ινστιτούτο Μελετών για τη διεθνή πολιτική του Μιλάνου) που, εκτός των άλλων, εξέδιδε και μια εβδομαδιαία επιθεώρηση «Διεθνών Σχέσεων» (*Relazioni Internazionali*), και το περιοδικό *Europa Orientale* σε συνεργασία με το «Istituto per l' Europa Orientale». Βλ. R. Rainero, «Το πραξικόπημα Μεταξά και η απήχηση στην Ιταλία», *ό.α.*, σ. 42-43. Ως προς τα ελληνικά περιοδικά η αναφορά είναι κυρίως για το *Νέον Κράτος*, δευτερευόντως, τη *Νέα Πολιτική* και, λιγότερο, την *Εργασία*, που εξέφραζαν από ιδεολογικής,

ως, με βάση και εκείνες τις αναλύσεις, η πιο σύγχρονη ιστοριογραφία έχει καταδείξει ότι οι διαφορές τους ήταν σαφώς εμφανέστερες εν συγκρίσει με τη δυσδιάκριτη και, ενίοτε, «φαντασιακή» τους συγγένεια⁹³. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Νέον Κράτος, δεκαπενθήμερο δημοσιογραφικό όργανο του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, ασκούσε κριτική στον ιταλικό φασισμό και στον ηγέτη του, κρατούσε μάλλον επιφυλακτική στάση απέναντι στον Φράνκο, ενώ δημοσίευε σε συνέχειες μια σειρά εκθιαστικών άρθρων για τη ζωή και το έργο του πορτογάλου δικτάτορα Σαλαζάρ. Ο Μεταξάς, όπως άλλωστε είχε και ο ίδιος δηλώσει, προσιδίαζε περισσότερο με τον ηγέτη της Πορτογαλίας, «*ὁ ὁποῖος δὲν προσέκυψε ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐκ τῶν κάτω, ὡς ἐπικεφαλῆς μιᾶς πολιτικῆς κινήσεως ὅπως ὁ Χίτλερ καὶ ὁ Μουσολίνι, ἀλλὰ ἐκλήθη διὰ τὰ ἐπιστημονικὰ προσόντα του καὶ διὰ τῶν*

πολιτικῆς και οικονομικῆς ἀπόψεως το καθεστώσ Μεταξά. Βλ. περισσότερα Μ. Ψαλιδόπουλος, «Μορφές οικονομικῆς σκέψης στην Ελλάδα, 1936-1940», *ό.α.*, σ. 123-130.

⁹³ Για μια σύγκριση των δυο καθεστώτων βλ. σχετικὰ Αι. Μπρέγιαννη, «Κατασκευές και μύθοι της μεταξικῆς δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τχ. 30 (Ιούνιος 1999), 171-178, και επίσης για τα χαρακτηριστικά της δικτατορίας Μεταξά, Β. Αγγελῆς, *Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα – «Μαθήματα Εθνικῆς Αγωγῆς» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικῆς δικτατορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006. Το έργο αυτό παρουσιάστηκε αρχικά, το 2004, ως διδακτορικῆ διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και σε αυτή βασιστήκαμε. [Ο «τρίτος ελληνικός πολιτισμός», το «νέο κράτος», η ιδεολογική χρήση της ιστορίας με την τεχνητή διόγκωση του κομμουνιστικού κινδύνου, η ὄλη ρητορεία /δημαγωγία του Μεταξά, η «ηθοποιία της και η τεχνική» της, η εκφορά του λόγου της δεξιάς ως λόγου της αριστεράς και αντιστρόφως, η κυριαρχική ιδέα του «έθνους», το φιλοαγροτικό προφίλ της δικτατορίας, ο πρωταρχικός ρόλος της οικογένειας, η προβολή της μητρότητας και της σωστής ανατροφῆς του παιδιού, η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ), ὅπως και, τέλος, μεγάλο μέρος του προπαγανδιστικού μηχανισμού της 4^{ης} Αυγούστου, ὅλα αυτά είναι χαρακτηριστικά που παραπέμπουν ως ένα βαθμό στο πρότυπο της εσωτερικῆς διάρθρωσης του ιταλικού φασισμού και, γενικότερα, στο θεωρητικό «αμάλαμα» των ευρωπαϊκῶν απολυταρχικῶν καθεστώτων του Μεσοπολέμου. Κατ' αντιδιαστολή, η διακηρυγμένη προσήλωση της 4^{ης} Αυγούστου στη διατήρηση της ειρήνης, η μη υιοθέτηση του φασιστικού συντεχνιακού μοντέλου, ο απολύτως ρυθμιστικός ρόλος του κράτους στην οργάνωση της οικονομικῆς ζωῆς, η ἔλλειψη λαϊκῆς στήριξης στην κυβέρνηση Μεταξά, συνιστοῦν κάποιες ουσιαστικές διαφορές ἀνάμεσα στο ολοκληρωτικό ελληνικό καθεστῶς και το ιταλικό φασιστικό μοντέλο διακυβέρνησης.]

εύρυτάτων μεταρρυθμίσεών του ἐξηυγένισεν ἐκ τῶν ἄνω τὸν λαόν του, ἐνῶ οἱ Χίτλερ καὶ Μουσολίνι ἀγωνίσθησαν ἐκ τῶν κάτω»⁹⁴.

Οι διαφορές του ελληνικού εθνικισμού με τον ιταλικό φασισμό δεν ήταν μόνο ιδεολογικής υφής ούτε και τονίζονταν από τη διαφορετική ιδιοσυγκρασία των ηγετών τους, οι οποίοι, είναι ενδεικτικό, ουδέποτε συναντήθηκαν ούτε και φαίνεται να εκδήλωσαν τέτοια πρόθεση. Το κλίμα είχε επιβαρυνθεί, εξάλλου, λόγω της επιδείνωσης της θέσης των Ελλήνων της Δωδεκανήσου, αφότου, από τις αρχές του 1937, είχε αναλάβει διοικητής των νησιών ο Cesare Maria de Vecchi, σημαίνουσα προσωπικότητα του ιταλικού φασισμού και πρώην υπουργός Παιδείας του Μουσολίνι. Η αμοιβαία καχυποψία προέκυψε ανάγλυφα κατά την επίσκεψη του βασιλέα Γεωργίου Β' στη Ρώμη το Νοέμβριο του 1937. Ο βασιλιάς, μετά την επίσημη συνάντησή του με το Μουσολίνι, και στο περιθώριο των συζητήσεων με άλλους υψηλόβαθμους αξιωματούχους φέρεται να δήλωσε ότι «δεδομένου ότι ὅλοι γνωρίζουν ότι ο Μουσολίνι έχει πάρει στις πλάτες του την υπόθεση του Φράνκο και ότι οι εξελίξεις στην Ισπανία αποφασίζονται ἐξ ολοκλήρου στη Ρώμη, δεν είναι αναγκαίο να υπενθυμίζει με κάθε τρόπο η Ιταλία το πόσο μεγάλη δύναμη είναι»⁹⁵.

Με το δηκτικό σχόλιο του βασιλιά μάλιστα φαίνεται να συμφώνησε και ο πρέσβης Π. Μεταξάς, ο οποίος, επαυξάνοντας, συνέκρινε τον Τσιάνο με τον Μέτερνιχ. Χωρίς διπλωματική αβρότητα, η ελληνική αποστολή διατύπωνε, έστω ανεπίσημα, τις τολμηρές αυτές απόψεις («τολμηρές» ως προς το χρόνο και τον τόπο όπου διατυπώθηκαν), οι οποίες όμως αντικατόπτρι-

⁹⁴ Το Νέον Κράτος, τχ 9, Μάιος 1938, από την ανάλυση (σε συνέχειες), Μ. Ζανκ «Η παλαιά και η νέα Πορτογαλία, το έργο του Ολιβέιρα Σαλαζάρ», τ. Β, σ. 545. Η σειρά άρθρων για τον Σαλαζάρ είχε αρχίσει από το δεύτερο τεύχος του Οκτωβρίου 1938, με το κείμενο του G. de Reynold, «Ο Σαλαζάρ και το έργο του» και συνεχίστηκε συστηματικά. Βλ. Περισσότερα, Pr. Papastratis, Metaxas: a dictator of compromise, ὁ.α., σ. 127-37. Για την κριτική στο φασισμό βλ. π.χ. το άρθρο για τη σωματειακή οργάνωση του κράτους, Νέον Κράτος, τχ. 1, Σεπτέμβριος 1937, G. Πίρου, «Η σωματειακή οργάνωση εις την θεωρίαν και την πράξιν: ο κορπορατισμός», τ. Α, σ. 39-40.

⁹⁵ ΓΑΚ, αρχείο Ι.Μεταξά, φ. 46 «Ταξείδιον Α.Μ. Ρώμη-Παρισίους-Λονδίνο από 5-11 έως 21-11-1937». Οι πληροφορίες, οι σκέψεις και οι απόψεις που διατυπώνονται στο κείμενο ως παραπομπές είναι του πρέσβη στη Ρώμη Π. Μεταξά. Κατά παραπλήσιο τρόπο παρουσιάζονται τα γεγονότα και από ιταλικής πλευράς, πρβλ. ACS 1937-39/2500/4/11-3094 («Viaggio in Italia di S.M. Re Giorgio di Grecia- Επίσκεψη στην Ιταλία της Α.Μ. του βασιλέα της Ελλάδας Γεωργίου»).

ζαν πλήρως την πραγματικότητα. Ο Φράνκο στηριζόταν, αναφανδόν, στρατιωτικά και διπλωματικά, κυρίως από τον Μουσολίνι και λιγότερο από τον Χίτλερ. Και πάντως, όπως και η ναζιστική Γερμανία, έτσι και το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου διατηρούσε πολλές επιφυλάξεις απέναντι στην (από το 1923) εκπεφρασμένη φιλοδοξία της Ιταλίας για μια «θέση στον ήλιο» και «για μετατροπή της Μεσογείου σε ιταλική λίμνη, σχέδιο το οποίο θα ολοκληρωνόταν με την κατάκτηση της Αιθιοπίας και την επικείμενη νίκη του Φράνκο». Και ο Φράνκο «θα έπρεπε να ανταποδώσει κατά κάποιο τρόπο τη βοήθεια που του πρόσφερε ο Μουσολίνι»⁹⁶.

Η επίσκεψη του έλληνα βασιλιά στη Ρώμη πιστοποιούσε την «αμοιβαία δυσπιστία και καχυποψία». Μέσα σε αυτό το κλίμα, η ιταλική κυβέρνηση υπέδειξε στην πρεσβεία της στην Αθήνα να «μειώσει στο μέλλον την εγκαρδιότητα των σχέσεών της με το ελληνικό στέμμα» και, προοδευτικά, οι σχέσεις επιδεινώνονταν. Ούτε οι συναντήσεις του Μεταξά με τον ιταλό πρόεσβη ούτε «η κάπως καθυστερημένη» αναγνώριση της ιταλικής αυτοκρατορίας άλλαξαν την κατάσταση (μόλις τον Απρίλιο του 1938, η Αθήνα έθεσε σε κανονική λειτουργία τη διπλωματική αντιπροσωπεία της στην Αιθιοπία). Επιπλέον, ούτε και κάποιες εκατέρωθεν διπλωματικές φιλοφρονήσεις βελτίωσαν τα πράγματα: στον έλληνα δικτάτορα παραδόθηκε από την ιταλική πρεσβεία ένα τιμητικό δίπλωμα (*diploma d' onorificenza*), ενώ η ελληνική κυβέρνηση τον Φεβρουάριο του 1937 απένειμε στον Τσιάνο, γαμπρό και υπουργό Εξωτερικών του Μουσολίνι, τη μεγάλη ταινία του Τάγματος του Σωτήρος, και, τον Δεκέμβριο του 1939, ανακήρυξε τον υπουργό Παιδείας Μποτάι επίτιμο διδάκτορα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τότε, μάλιστα, παρουσία του Γεωργίου Β' και του Μεταξά, ο υπουργός του Μουσολίνι εγκαινίασε μία ακόμα έκθεση ιταλικού βιβλίου στην Αθήνα⁹⁷.

Κατά τα άλλα, ούτε και στον οικονομικό τομέα σημειώθηκαν αξιοσημείωτες εξελίξεις. Όπως σημείωναν ιταλικές πηγές, η εύθραυστη οικονομική κατάσταση της χώρας, ιδίως από τα μέσα του 1935 και ακολούθως (ανύπαρκτη συγκομιδή σταριού, αύξηση φόρων, μείωση εσόδων, αύξηση δαπανών κυρίως για εξοπλισμούς) είχε συμβάλει στην όλο και μεγαλύτερη εξάρ-

⁹⁶ Τα στοιχεία από τα ΓΑΚ, *αυτόθι*.

⁹⁷ Σε αυτή την παράγραφο, οι αρχικές παραπομπές από το Εμ. Γκράτσι, *Η αρχή του τέλους-Η επίθεση κατά της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1982, σ. 14. Τα υπόλοιπα στοιχεία, ASMAE 1931-45/18(1939), 29-11-1938, Ζ.Ν. Τσινπαρλής, «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα...», *ό.α.*, σ. 28 (σημ. 3) και R. Rainero, «Το πραξικόπημα Μεταξά και η απήχηση στην Ιταλία», *ό.α.*, σ. 43-49.

τηση της Ελλάδος από τις άλλες μεγάλες δυνάμεις και κυρίως από τη Γερμανία. Πάντως, και σε αυτό τον τομέα η Ρώμη έκανε μια προσπάθεια. Σε συνέχεια της συμφωνίας «διακανονισμού των πληρωμών των εμπορικών τους ανταλλαγών» της 25^{ης} Ιουνίου 1935, την 7^η Νοεμβρίου 1936 Ελλάδα και Ιταλία υπέγραψαν μια νέα σύμβαση ανταλλαγής, που αναφερόταν στη σύσταση «γενικού τραπεζικού κλήριγκ», με ειδικές διατάξεις περί ανοίγματος πιστώσεων ή προκαταβολών και η οποία θα ίσχυε έως τα τέλη του 1937⁹⁸.

Όμως, «τα τύμπανα του πολέμου χτυπούσαν, καθώς η ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία και ο ισπανικός εμφύλιος είχαν καταστήσει το Αιγαίο θέατρο των επιχειρήσεων, ακυρώνοντας εκ των πραγμάτων το όποιο οικονομικό πλαίσιο». Επιπλέον, «η Ελλάδα είχε πρωτοστατήσει στην απόδοση ευθυνών και στην επιβολή των κυρώσεων που επέβαλε η ΚτΕ στην Ιταλία για την επίθεση στην Αιθιοπία, ενώ, παράλληλα, η Αθήνα είχε σημαντικό ρόλο σε όλες τις διεθνείς πρωτοβουλίες ως προς το ισπανικό ζήτημα»⁹⁹. Δηλαδή, η κυβέρνηση Μεταξά υπέγραψε τη συμφωνία της Μη Επεμβάσεως στον ισπανικό εμφύλιο και εξέδωσε σχετικό διάταγμα απαγόρευσης εξαγωγής όπλων στην Ισπανία (Σεπτέμβριος 1936), ενώ ακολούθως συμμετείχε στις διεργασίες του συνεδρίου της Νυόν, όπου και, τον Σεπτέμβριο 1937, συναίνεσε στη γαλλο-βρετανική πρόταση να περιοριστεί η ζώνη της

⁹⁸ Στοιχεία από ASMAE 1931-45/18 (1939- «Stralcio della Relazione della R. Legazione d' Italia in Atene per l' anno 1937- XV – Απόσπασμα έκθεσης της βασιλικής πρεσβείας στην Αθήνα για το 1937») και Ζ.Χ. Τσιναπαρλής, «Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη», *ό.α.*, σ. 8.

⁹⁹ Για τα του ισπανικού εμφυλίου βλ. τεκμηρίωση ακολούθως. Για την υπόθεση στην Αιθιοπία, ΑΥΕ 1935/ΑΑΚ/17, 13-7-1935 («Έκθεσις περί τύπου»), πρεσβεία στη Ρώμη προς Υπ.Εξ. ΑΥΕ 1935/Α/10/2 «Εσωτερικά ζητήματα Ιταλίας», 16-10-1935, 6-12-1935 και 3-1-1936, πρεσβεία στη Ρώμη προς Υπ.Εξ. Για τις κυρώσεις εναντίον της Ιταλίας βλ. ΑΜΑΕ 1936/841/8, 24-12-1935 (έγγραφο 160) και J. Barros, *Britain, Greece and the politics of sanctions, Ethiopia 1935-36*, Royal Historical Society, Λονδίνο, 1982. [Το γεγονός έχει ως εξής. Ως ουδέτερος επικεφαλής της εξεταστικής επιτροπής για την επίθεση στην Αιθιοπία (και για το αιματηρό περιστατικό, του Δεκεμβρίου 1934 μεταξύ καραμπινιέρων και γηγενών που υπήρξε αιτία της επίθεσης) διορίστηκε ο έλληνας αντιπρόσωπος στην ΚτΕ Ν. Πολίτης. Η υπό τον Πολίτη επιτροπή γνωμοδότησε στις αρχές Σεπτεμβρίου 1935 με εξαιρετικά αντικειμενικούς όρους: η Ιταλία δεν ήταν υπεύθυνη για ένα συνοριακό περιστατικό αλλά εξίσου δεν κατέστη δυνατό να αποδειχθεί ενδεχόμενη υπαιτιότητα της Αιθιοπίας. Ωστόσο, η ιταλική κυβέρνηση εξέλαβε τη γνωμοδότηση ως μομφή έναντι της χώρας και θεώρησε ως «προδοτική» την όλη στάση του έλληνα εκπροσώπου].

ιταλικής ευθύνης για τον έλεγχο της πειρατείας όπλων προς την εμπόλεμη Ισπανία. Και, επιπλέον, «εξόργιζε ιδιαίτερα» την κυβέρνηση Μουσολίνι το γεγονός ότι «ήταν ακριβώς η Αθήνα αυτή η οποία καταστρατηγούσε πρώτη τη συμφωνία της Μη Επεμβάσεως με το λαθρεμπόριο όπλων που διεξήγαγε στην εμπόλεμη Ισπανία»¹⁰⁰.

Σε μια προσπάθεια να καταπραΰνουν το Μουσολίνι, ο Μεταξάς, αλλά και ο μόνιμος υφυπουργός Εξωτερικών Νικόλαος Μαυρουδής χρειάστηκε να παραδεχθούν σε συζήτησή τους με τον ιταλό πρέσβη Μποσκαρέλι ότι η «τακτική της Ελλάδας στη Νυόν υπήρξε ατυχής και ως εκ τούτου ήταν διπλωματικά ανορθόδοξο σε κάθε συνάντηση με ιταλό αξιωματούχο να επιπλήττεται η χώρα για ένα λάθος της. Οι Έλληνες δεν θα αποτολμούσαν να πάνε κόντρα στην Ιταλία, δεδομένου ότι η Ελλάδα ήταν πολύ μικρή για να συμπαραταχθεί με τη μία ή την άλλη μεγάλη δύναμη»¹⁰¹.

Ήταν ολοφάνερο ότι ο ισπανικός εμφύλιος στάθηκε η αφορμή ώστε οι «τυπικά ομαλές πλην ψυχρές» ελληνο-ιταλικές σχέσεις να επιδεινωθούν

¹⁰⁰ Γενικότερα για τον ισπανικό εμφύλιο, τη συμφωνία Μη Επεμβάσεως, τη στάση της Ελλάδας βλ. ενδεικτικά Θ.Δ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος*, Στάχυ, σ. 137, ό.α., και D. Filippis, *Historia y Literatura: La Guerra Civil Española en Grecia*, ed. Del Orto-Universidad de Minnesota, Μαδρίτη 2008. Του ίδιου επίσης, «Grecia frente a la guerra civil española», *España y la cultura hispánica en el Sureste Europeo*, Ministerio de Asuntos Exteriores de España, Αθήνα 2000 [Πρακτικά Συνεδρίου], σ. 188-200 και αυτούσιο «Η Ελλάδα μπροστά στον ισπανικό εμφύλιο», Χρ. Λάζου, *Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη*, Αίολοα, Αθήνα 2001, σ. 166-175. Ακόμη Δημ. Φιλιππής (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία*, ό.α. Γενικότερα για τον ισπανικό εμφύλιο βλ. A. Beevor, *Ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1936-1939*, Εκδόσεις Γκοβότση, Αθήνα 2006 και για μια ενδεικτική βιβλιογραφία του ισπανικού εμφυλίου στην αγγλική μεταξύ πολλών άλλων, βλ. και τα M. Alpert, *A New International History of the Spanish Civil War*, Macmillan, Λονδίνο 1994, M. Blinkhorn (επιμ.), *Spain in Conflict, 1931-1939: Democracy and its Enemies*, Sage, Λονδίνο, 1986, G. Esenwein-A. Shubert, *Spain at War: The Civil War in Context 1931-1939*, Longman, Λονδίνο 1997, R. Fraser, *Blood of Spain: The Experience of Civil War 1936-1939*, Penguin, Λονδίνο 1986, S. Ellwood, *The Spanish Civil War*, Blackwell, Λονδίνο 1995, H. Thomas, *The Spanish Civil War*, Penguin (3^η έκδ.), Λονδίνο 1977 (ελληνική μετάφραση, *Ιστορία του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου*, Τολίδης, Αθήνα 1971).

¹⁰¹ ASMAE (1939), 29-11-1938 (Rapporti italo-greci-Ελληνο-ιταλικές σχέσεις), ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα (Boscarelli) προς Υπ.Εξ. Για τις προσπάθειες του Μποσκαρέλι, τις «αυταπάτες και τα σφάλματά του», προβλ. R. Rainero, «Το πραξικόπημα του Μεταξά και η απήχηση στην Ιταλία», ό.α. σ. 37-42.

ραγδαία σε όλο το φάσμα τους. Η εμπλοκή της Ελλάδας στο λαθρεμπόριο όπλων προς τους αντιμαχόμενους της Ιβηρικής, ενόχλησε ιδιαίτερα την ιταλική φασιστική κυβέρνηση που εκτόξευσαν απειλές εκδίκησης ότι, «η πίεση της Ιταλίας προς την Ελλάδα σε αμφοτέρα τα σημεία, Δωδεκάνησα και Β. Ήπειρο, θα ήταν εφεξής πιο δυνατή, ενώ κατ' αναλογία η ελληνική αντίδραση θα αποδυνάμωνε (...) Σε ό,τι αφορούσε ειδικότερα την Αλβανία, οι Έλληνες έπρεπε κάποια στιγμή να βρεθούν προ δυσάρεστης έκπληξης (...) και σε ό,τι αφορούσε στα νησιά, οι Δωδεκανήσιοι θα έπρεπε να το πληρώσουν ακριβά». Και όλα αυτά διότι, όπως διαμήνυε η Ρώμη, η Αθήνα «ελεγχόταν πλέον ως πλήρως αναξιόπιστη με το λαθρεμπόριο όπλων που διεξήγε με την “ερυθρά Ισπανία”»¹⁰².

(στ) Ισπανικό Ζήτημα και Αθήνα: «Η Ρώμη κατευθύνει και το Βερολίνο ακολουθεί»

Ήταν τότε γνωστό στους ευρωπαϊκούς διπλωματικούς κύκλους ότι η κυβέρνηση Μεταξά είχε επιδοθεί, διά του Πρόδρομου Αθανασιάδη-Μποδοσάκη και της εταιρείας του Ελληνικού Πυριτιδοποιείου Καλυκοποιείου, σε ένα απολύτως επικερδές λαθρεμπόριο όπλων, που κατευθυνόταν προς αμφοτέρα τα στρατόπεδα, κυρίως όμως προς την «ερυθρά Ισπανία». Η διπλωματία του Φράνκο τόνιζε μάλιστα ότι, όπως σε όλα τα δύσκολα θέματα, έτσι και για το ισπανικό ζήτημα, «ο Μεταξάς συμβουλευόταν την “κλίκα του” (camarilla), με τον αφοσιωμένο φίλο και υφυπουργό του (Τύπου και Τουρισμού) Θεολόγο Νικολούδη να έχει αναλάβει προσωπικά τις διαπραγματεύσεις με την ερυθρά Ισπανία και τον πρόξενό της στην Ελλάδα Μάξιμο Χοσέ Καν»¹⁰³. Η παράνομη αυτή δράση του καθεστώτος της 4ης

¹⁰² ACS 1937-39/2500/28-6-1936 (το πρώτο μέρος της παραπομπής «...più la pressione italiana su ambedue i punti, Dodecanesso e Albania, diventerà più forte, tanto più debole sarà la reazione ellenica»), ASMAE *αυτόθι* (το δεύτερο μέρος της παραπομπής, ενώ παρεμβάλλεται και η απειλή για τα Δωδεκάνησα που είχε εκτοξεύσει ο Τσιάνο, από το Θ.Δ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος ... ό.ά.* με παραπομπή στο *Ημερολόγιό του Τσιάνο*).

¹⁰³ AMAE 1937-39/1050/23 και 1938/833/4 πρεσβείες Βερολίνου και Βουκουρεστίου προς το Υπ. του Κράτους (στην «κλίκα που συνεδρίαζε στην οδό Βουκουρεστίου» αναφέρονται μεταξύ άλλων εκτός του Μποδοσάκη τα ονόματα των, Ιωάννη Διάκου, Νικόλαου Μπότσαση (υποψήφιου πρέσβη στην Ισπανία, θέση που τελικά κατέλαβε ο Π. Αργυρόπουλος) και ο γιατρός Λοράνδος. Σε ό,τι αφορά στους αφοσιωμένους φίλους του δικτάτορα, που αναφέρονται στο *Προσωπικό του Ημερολόγιου*, βλ. Δ. Φιλιππής, «Ο Μεταξάς στην Ενορία», *Αστερος-*

Αυγούστου συνέβαλε σημαντικά στην αύξηση των αποθεμάτων της χώρας. Τη συμφωνία της Μη Επεμβάσεως στον ισπανικό εμφύλιο παραβίαζαν βεβαίως και πολλές άλλες κυβερνήσεις, που ενεπλάκησαν είτε άμεσα είτε έμμεσα σε αυτό το απολύτως επικερδές εμπόριο όπλων. Η βρετανική κυβέρνηση κατ' επίφαση μόνο παρεμπόδιζε την «ελληνο-γερμανική συνωμοσία και πειρατεία στον ισπανικό πόλεμο, για την οποία δεν φαίνεται να αντιδρούσε, για τους δικούς της λόγους, η ΕΣΣΔ του Στάλιν»¹⁰⁴.

Σύμφωνα με ιταλούς διπλωμάτες, ο συνεχιζόμενος πόλεμος της Ισπανίας επιβεβαίωνε το γεγονός ότι η «οικονομική εξάρτηση της Ελλάδας από τη Γερμανία είναι δρόμος χωρίς επιστροφή»¹⁰⁵. Η Ρώμη, βεβαίως, γνώριζε από πρώτο χέρι, από την πρεσβεία της στην Αθήνα δηλαδή, ότι σε αυτή την εξέλιξη «είχε σημαντικό ρόλο ο μεγαλύτερος οικονομικός παράγοντας

Περιοδικό: Γεωγραφία, Ιστορία, Πολιτισμός της περιοχής Κύμης, τχ. 6 (2007), σ. 8-10 (όπου και αναφορές στα προσωπικά αρχεία Κ. Φαφούτη-Μ. Κάττουλα). Για μια γενικότερη τεκμηρίωση για όσα εκτίθενται σε αυτή την ενότητα βλ. τις εξής μελέτες: Κ. Κατσούδας, «Μια δικτατορία που δεν είναι δικτατορία -Οι ισπανοί εθνικιστές και η 4η Αυγούστου», *ό.α.* Δημ. Φιλιππής (επιμ.) 1936, *Ελλάδα και Ισπανία*, *ό.α.* Από εδώ πρβλ. κυρίως τις μελέτες του δεύτερου μέρους, σ. 115-183. Δηλαδή, Β. Αγγελής, «Εμφύλιος πόλεμος στη Μαδρίτη-ιδεολογικός πόλεμος στην Αθήνα: η προπαγάνδα στην Ελλάδα για το ισπανικό ζήτημα, 1936-39», Δημ. Φιλιππής, «Οδός Σκουφά 31: Ο ισπανικός διπλωματικός εμφύλιος στην Ελλάδα», Κ. Κατσούδας, «Στη σκιά του 1942: Ο ισπανικός εμφύλιος και οι Σεφαραδίτες Εβραίοι στην Ελλάδα», Μ. Morcillo, «Η Ισπανία και οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης».

¹⁰⁴ Αν η Ελλάδα πουλούσε φυσίγγια, άλλες χώρες όπως η ΕΣΣΔ, η Γερμανία και η Μεγάλη Βρετανία πουλούσαν βαρύ οπλισμό στους ισπανούς δημοκρατικούς και είχαν μεγάλο όφελος, ιδίως η ΕΣΣΔ «στην οποία και κατέληξε μεγάλο μέρος του θησαυροφυλακίου της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας». Για όλα αυτά και περισσότερα σχετικά με τη Γερμανία, απ' όπου το εργοστάσιο του Μποδοσάκη προμηθεύταν τα πολεμοφόδια, ακόμα και βαρέα όπλα, με εικονικό προορισμό τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις ή άλλες χώρες, Μ. Pelt, *Tobacco, Arms and Politics...ό.α.*, του ιδίου «Germany and the economic dimensions of the establishment of the Metaxas regime», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 20-2-1994, σ. 36-67, του ιδίου επίσης «Greece and Germany's policy in south' eastern Europe 1932-1940», *Epsilon modern Greek an Balkan Studies*, 2 (1998), 56-76. Για την Αγγλία βλ., Th.D. Sfikas, «Greek attitudes to the Spanish Civil War», *Kambos: Cambridge Papers in the Modern Greek*, 4 (1996), σ. 105-132, και τα κείμενα του ιδίου στο *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά*, «Ισπανικός Εμφύλιος», τχ. 3-2-2003.

¹⁰⁵ ACS /47 (Interno), 11-8-1936 και 14-7-1936 («...ogni via di ritorno sarebbe ormai chiusa»).

της χώρας, Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης, ως γενικός διευθυντής και βασιικός μέτοχος της εύρωστης Ελληνικής Εταιρείας Πυριτιδοποιείου-Καλυκοποιείου (...) ο οποίος, με το λαθρεμπόριο όπλων που διεξήγε στην εμπόλεμη Ισπανία, συνέβαλε στο να ενισχυθεί σημαντικά η ελληνική οικονομία»¹⁰⁶. Η πρεσβεία του Φράνκο στο Βερολίνο εγκάλυψε την Γκεστάπο για ύποπτη ολιγωρία σε ό,τι αφορούσε τις συναλλαγές της εταιρείας του Μποδοσάκη με τη Γερμανία (κυρίως με την εταιρία Rheinmetall-Borsig, που ελεγχόταν από τον στρατάρχη Χέρμαν Γκέρινγκ) και επιστούσε την προσοχή της ναζιστικής κυβέρνησης «ότι εάν έστω και ένας γερμανός στρατιώτης σκοτωθεί στην Ισπανία από γερμανικό όπλο ή σφαίρα, το Βερολίνο θα έχει όλη την ευθύνη»¹⁰⁷.

Οι Ιταλοί είχαν ευστοχήσει τότε τόσο ως προς τις προβλέψεις όσο και ως προς τις διαπιστώσεις τους. Οι μεν προβλέψεις τους (για την οικονομική εξάρτηση της Ελλάδας από τη Γερμανία) επιβεβαιώθηκαν επακριβώς από επίσημες μεταγενέστερες στατιστικές, οι δε διαπιστώσεις τους (για το «λαθρεμπόριο όπλων του Μεταξά και του Μποδοσάκη στην Ισπανία») τεκμηριώθηκαν πλήρως από νεότερες έρευνες, όπως και από παλαιότερες και πρόσφατες «εγκεκριμένες» βιογραφίες του τότε κυριότερου πρωταγωνιστή, αλλά και από διάφορες επίσημες στατιστικές¹⁰⁸.

¹⁰⁶ ACS, *αυτόθι*.

¹⁰⁷ AMAE 1938/1047/56-57, 10/8/1938 ισπανική πρεσβεία Βερολίνου προς Μπούργος (στο πρωτότυπο, «...Constituiría una inmensa responsabilidad...(si) un soldado alemán fuese herido o muerto en España por arma o proyectil de procedencia alemana»).

¹⁰⁸ Π.χ. ότι «(...) Ενώ στα 1935 η Ελλάδα δεν έκανε καμία εισαγωγή πολεμικού υλικού από τη Γερμανία, στα 1936 εισήγαγε πολεμικό υλικό αξίας 27.885.573 μάρκων (...) και τα συναλλαγματικά αποθέματα της Ελλάδας ενισχύθηκαν το 1937 κατά 600.000 αγγλικές λίρες». βλ. Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος 1928-1978, Αθήνα 1978, σ. 57, ή ότι το 1937 «Η (νόμιμη) ισπανική κυβέρνηση υπέγραψε με τον Μποδοσάκη νέο συμβόλαιο για την προμήθεια πολεμοφοδίων αξίας 2.100.000 στερλινών», βλ. Κ.Χ. Χατζιώτης, Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης 1891-1970, Ίδρυμα Μποδοσάκη, Αθήνα 2005, σ. 155-156 (αναφέρεται στην επιχειρηματική εκμετάλλευση του ισπανικού εμφυλίου από τον Μποδοσάκη, στο ταξίδι του στην Ισπανία το 1937, και στην παραγωγή 2.000.000 φυσιγγίων κατ' εκείνο το έτος). Επιβεβαιώνονται έτσι, και επίσημα πλέον, προγενέστερα έργα, όπως Β. Σωτηρόπουλος, Μποδοσάκης, Ερμείας, Αθήνα, 1985, σ. 153 και 176-177. Για όλα αυτά βλ και Θ.Δ. Σφήκας, Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος, ό.α., σ. 163-165, D. Filippis, «Grecia frente a la guerra civil española – Η Ελλάδα μπροστά στον ισπανικό εμφύλιο», ό.α., Th. D. Sfikas, «Greek attitudes to the Spanish Civil War», ό.α.,

Η όλο και πιο πλούσια βιβλιογραφία βεβαίως και θέτει επιμέρους ή επιπρόσθετα θέματα, από τα οποία κάποια μπορεί να αμφισβητούνται, ενώ άλλα να τεκμηριώνονται από νέες και άγνωστες έως πρότινος πηγές. Ένα θέμα που υφίσταται σχετίζεται με την ποιότητα του οπλισμού. Είναι μεν αναμφισβήτητο ότι ο Μποδοσάκης έκλεινε συμφωνίες τόσο με τους Εθνικιστές όσο και με τη νόμιμη κυβέρνηση της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας, αλλά είναι εν πολλοίς υπό συζήτηση η άποψη ότι «ο καλύτερος και πιο σύγχρονος οπλισμός της ελληνικής πειρατείας στην Ισπανία προοριζόταν για τους εθνικιστές, ενώ ο παλαιότερος και σχεδόν άχρηστος για τους δημοκρατικούς»¹⁰⁹. Ο στοιχειώδης πολιτικός ορθολογισμός σε συνδυασμό με τα νέα στοιχεία αντικρούουν την άποψη αυτή¹¹⁰. Σε ό,τι αφορά στα νέα στοιχεία, πρόσφατη μελέτη που διερευνά και ανθολογεί τις εκθέσεις που αποστέλλονταν στην ισπανική «εθνική-επαναστατική» κυβέρνηση (με έδρα της το Μπούργος) από τον διπλωματικό εκπρόσωπο του Φράνκο

σ. 105-132, M. Pelt, «Bodosakis- Athanasiadis: a Greek Businessman from the East», L. Andersen (επιμ.), *Middle Eastern Studies in Denmark*, Odense University Press, Οντένσε 1994, σ. 65-85, του ίδιου M. Pelt, *Tobacco, Arms and Politics...ό.α* Βλ. και την ισπανική έκδοση M. Heiberg -M. Pelt, *Los negocios de la guerra. Armas nazis para la República española*, Barcelona, 2005.

¹⁰⁹ A. Beevor, *Ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος*, ό.α. σ. 490-491 με παραπομπή M. Heiberg-M. Pelt, *Los negocios... ό.α.*

¹¹⁰ Η λογική υπόθεση είναι ότι, και νέα όπλα να είχαν οι δημοκρατικοί δεν θα ήταν σε θέση να αντιστρέψουν τη ροή των πραγμάτων (π.χ. να αποτρέψουν την ισοπέδωση της Γκερνίκια από τη γερμανική αεροπορία ή την έλλειψη τροφίμων και άλλων αγαθών πρώτης ανάγκης). Ένα λογικό ερώτημα επίσης είναι ότι, ο κύριος συνεργάτης και χρηματοδότης της εταιρείας του Μποδοσάκη, η Rheinmetall-Borsig, η οποία όπως ειπώθηκε ελεγχόταν από τον στρατάρχη Χέρμαν Γκέρινγκ, τώως πρωθυπουργό της Πρωσίας και αρχηγό της Λουφτβάφε, ποιο όφελος θα είχε πουλώντας μόνο κακό εμπόρευμα στους δημοκρατικούς; Αν ήταν για να προστατεύσει τους άνδρες του που πολεμούσαν στο πλευρό του Φράνκο, δεν θα έπρεπε να τους είχε στείλει καν, εφόσον αποδεχόμαστε την άποψη ότι τα «πιο επικίνδυνα όπλα είναι τα άδεια ή τα άχρηστα». Τέλος, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι ο Πρόδρομος Αθανασιάδης Μποδοσάκης ήταν ένας από τους πιο ευφυείς έλληνες επιχειρηματίες, παραγωγός προπαντός και λιγότερο «μεταπράτης», ο οποίος πίστευε ότι «χρίση σημαίνει επέκταση». Και το βέβαιο είναι ότι ο έμπορος δεν έχει όφελος μόνο από το «σκάρτο υλικό». Βεβαίως ήταν περισσότερο εσκεμμένο και λιγότερο δύσκολο να αποφευχθεί η πώληση και αρκετού «σκάρτου υλικού», αφού μαρτυρούνται πολλές περιπτώσεις κατά τις οποίες τα άχρηστα πολεμοφόδια έσκαγαν στα χέρια των ισπανικών δημοκρατικών και των εθελοντών των διεθνών ταξιαρχιών.

στην Αθήνα, Sebastián de Romero Radigales, αποσαφήνιζαν ότι «η ελληνική κυβέρνηση είχε τη δυνατότητα να εφοδιάζει τη δημοκρατική κυβέρνηση με τον πιο σύγχρονο εξοπλισμό μέσω Ευρώπης και Αμερικής (κανόνια τύπου Bofors και αεροπλάνα Foker), με τρόφιμα, με καπνά (...) και το ευχάριστο είναι ότι η Βαρκελώνη δεν μπορεί να το εκμεταλλευτεί»¹¹¹.

Ο ίδιος διπλωμάτης σημείωνε επίσης ότι «τα συμφέροντα μεταξύ ερυθράς Ισπανίας, της εθνικής ελληνικής κυβέρνησης και του Βερολίνου διαπλέκονται εξόφθαλμα (...) μέσα από τη δράση του Μποδοσάκη και της ισχυρής εταιρείας του “Cartoucherie Hélienique” (...) που αγοράζει γερμανικό πολεμικό υλικό (...) Αν και η συμπεριφορά της Αθήνας απέναντι σε μια κυβέρνηση της ίδιας ιδεολογίας κρίνεται εν πολλοίς ασυγχώρητη, δεν μπορεί να μην λαμβάνει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι πρόκειται για μια χώρα που έχει μεγάλη ανάγκη από συνάλλαγμα και σε τελική ανάλυση η στάση της είναι καλύτερη από άλλων πλουσιότερων χωρών που πλουτίζουν παρανόμως εις βάρος μας»¹¹². Σαφής η αιχμή πίσω από αυτές τις γραμμές: πρώτον, ανάμεσα στις πλουσιότερες χώρες συγκαταλεγόταν η Γερμανία και, δεύτερον, πράγματι, η νόμιμη ισπανική δημοκρατική κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου πλήρωνε αδρά και σε «σκληρό συνάλλαγμα», γι' αυτό και κρινόταν «καθ' όλα άψογη η συνεργασία της ερυθράς Ισπανίας με την κυβέρνηση Μεταξά»¹¹³. Φαίνεται ότι για να αντισταθμίσει

¹¹¹ AMAE 1938/1047/55-56, 24-10-1938, έγγραφο 288 («Contrabando armas para los rojos – λαθρεμπόριο όπλων προς ερυθρούς»), Sebastián Romero προς Υπ.Εξ. (Μπούργος)

¹¹² AMAE 1938/1047/56-57, 12-1-37, έγγραφο 36 («Salida de material de guerra para España -Εξοδος πολεμικού υλικού για Ισπανία»), Sebastián Romero προς Αρχηγείο Επαναστατικής Κυβέρνησης (Μπούργος) και 10-8-1938 (έγγραφο 220) («Denuncias sobre pretendidas ventas a los rojos de material de guerra alemán - Υποτιθέμενες πωλήσεις γερμανικού πολεμικού υλικού προς ερυθρούς»), Sebastián Romero προς Γραμματεία Εξωτερικών Σχέσεων. («...se denuncia la venta de material de guerra alemán al Gobierno de Barcelona (por medio) de la Cartoucherie Hellenique (...) que es una sociedad muy importante y de gran influencia. ...Siendo el gobierno griego de nuestra ideología su falta es imperdonable (... aunque) esa conducta contrasta con la de otras naciones ricas, que tanto provecho sacan del contrabando que envían a España»).

¹¹³ AMAE, 1938/1047/56-57, 29-3-1938, S. Romero Radigales προς Μπούργος. Η βοήθεια της ΕΣΣΔ προς τη νόμιμη ισπανική κυβέρνηση υπολειπόταν κατά πολύ της βοήθειας του Άξονα προς τον Φράνκο και η Επιτροπή της μη Επεμβάσεως δεν αποδείχτηκε εντελώς αμερόληπτη, τη στιγμή μάλιστα που η Γαλλία καθυστέρησε στην προώθηση του οπλισμού στους δημοκρατικούς. Η κατά-

τα πράγματα, ο Μεταξάς αφενός μεν δεσμεύτηκε ότι δεν θα συμμετείχαν Έλληνες στις διεθνείς ταξιαρχίες, που πολεμούσαν στο πλευρό των δημοκρατικών στην Ισπανία· αφετέρου, και υπό την πίεση της ιταλικής πρεσβείας, ο δικτάτορας σιώπησε μπροστά στις ανορθόδοξες μεθόδους που μετέλθαν οι «πράκτορες» του Φράνκο κι αποδέχθηκε σιωπηρά τον Σεμπαστιάν Ρομέρο Ραντιγάλες ως εκπρόσωπο της «εθνικής ισπανικής κυβέρνησης» στην Ελλάδα¹¹⁴. Μάλιστα έως ότου να λάβει χώρα η εκατέρωθεν αναγνώριση των δύο αντιπροσώπων (του ιδίου του Ρομέρο Ραντιγάλες στην Αθήνα και του διπλωμάτη Π. Αργυρόπουλου στο Μπούργος, το Φεβρουάριο του 1939), η κυβέρνηση της 4^{ης} Αυγούστου «διαχειριζόταν ισότιμα» τους δύο εκπροσώπους, τον Ρομέρο Ραντιγάλες από τη μια και τον επιτετραμμένο της νόμιμης ισπανικής δημοκρατικής κυβέρνησης, πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, Máximo José Kahn, από την άλλη¹¹⁵.

Το ζήτημα ήταν ότι, παράλληλα με την έκρηξη του πραξικοπήματος στην Ισπανία, ο εκπρόσωπος του Φράνκο κατέλαβε «πραξικοπηματικά» και με τη βοήθεια αξιωματούχων της ιταλικής πρεσβείας το κτήριο της ισπανικής πρεσβείας στην οδό Σκουφά στο Κολωνάκι, εκδιώκοντας διά της βίας το νόμιμο, διορισμένο από την ισπανική δημοκρατική κυβέρνηση, προσωπικό. Έκτοτε, όπως σημειώνει ο πρόξενος της ισπανικής δημοκρατικής κυβέρνησης, αφενός ο διπλωματικός πράκτορας του Φράνκο «έχαιρε κατά το διεθνές δίκαιο, νομικής προστασίας ως “εκπρόσωπος της επανα-

σταση αυτή ανάγκαζε την ισπανική δημοκρατική κυβέρνηση να απευθύνεται σε ιδιώτες εμπόρους όπλων, όπως στον Μποδοσάκη, μια συνδιαλλαγή που απέφερε στην Ελλάδα σημαντικά συναλλαγματικά οφέλη, όπως και πιο κάτω υπογραμμίζεται. Περί αυτών, βλ. ενδεικτικά, G. Howson, *Arms for Spain: The Untold Story of the Spanish Civil War*, Λονδίνο 1988 και Θ.Δ. Σφήκας, «Το ελληνικό λαθρεμπόριο όπλων στον Ισπανικό εμφύλιο, *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά*, τ. 16 (3-2-2000), σ. 30-35.

¹¹⁴ Πρβλ. εδώ, όπως και πιο κάτω, την ανάλυση στο Δ. Φιλίππης, «Οδός Σκουφά 31...», *ό.α.* Η λέξη «πράκτορας» αναφέρεται με τη διπλή σημασία της δηλ. «διπλωματικός πράκτορας» και «κατάσκοπος». Σε ό,τι αφορά στους Έλληνες εθελοντές στον ισπανικό εμφύλιο ήταν, στη συντριπτική πλειονότητά τους, είτε Έλληνες του εξωτερικού είτε ναυτεργάτες που εγκατέλειψαν τη δουλειά τους κι επάνδρωσαν τις δυνάμεις του ισπανικού Λαϊκού Μετώπου. Βλ. ενδεικτικά Χρ. Λάζος, *Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη...ό.α.*, Δ. Παλαιολογόπουλος, *Έλληνες αντιφασίστες εθελοντές στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο (1936-1939)*, Φιλίπποτης, Αθήνα 1986 (β' έκδ.) και Στ. Τσερμέγκας-Λ. Τσιφμράκης, *No pasarán, Έλληνες αντιφασίστες εθελοντές στην Ισπανία, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1987.

¹¹⁵ Δ. Φιλίππης, «Οδός Σκουφά 31...», *ό.α.* κυρίως σ. 152-154.

στατικής κυβερνήσεως” και είχε τη δυνατότητα να ασκεί τις καθορισμένες από τις διεθνείς συμφωνίες προξενικές λειτουργίες, χωρίς καν να τίθεται ζήτημα αναγνώρισής του εκ μέρους του ελληνικού κράτους»· αφετέρου, «κάτοχος ων της πρεσβείας, εκμεταλλεύθηκε την περίσταση, ενεργώντας ενίοτε και ως εκπρόσωπος της δημοκρατικής κυβέρνησης»¹¹⁶.

Πρόσφατες μελέτες διερευνούν αυτό τον «διπλωματικό εμφύλιο» ανάμεσα στον επιτετραμμένο της ισπανικής δημοκρατικής κυβέρνησης, πρόξενο στη Θεσσαλονίκη Μάξιμο Χοσέ Καν και στον εκπρόσωπο της «επαναστατικής κυβέρνησης Φράνκο» στην Ελλάδα, Σεμπασιτιάν Ρομέρο Ραντιγάλες. Το διπλωματικό ζήτημα που είχε ανακύψει ήταν πολύπλοκο και, βεβαίως, σχετιζόταν με την ποιότητα του οπλισμού, με τον οποίο η κυβέρνηση Μεταξά εφοδίαζε τόσο την «ερυθρά» όσο και την «εθνική» Ισπανία. Ωστόσο, ο «ισπανικός διπλωματικός εμφύλιος» αφορούσε κυρίως στον έγκαιρο εντοπισμό, τη σύλληψη και την κατάσχεση των ελληνικών ή ελληνόκτητων πλοίων τα οποία εμπλέκονταν στο λαθρεμπόριο όπλων στην Ισπανία, αλλά και όσων πλοίων με ξένη σημαία και «ύποπτο εμπόρευμα» προσεγγίζαν τα ελληνικά λιμάνια ή διέρχονταν από τα ελληνικά ύδατα. Ο βαθμός εκπροσώπησης των δύο εμπόλεμων παρατάξεων στο εξωτερικό και το θέμα της διεθνούς νομιμότητάς τους, η προπαγάνδα στην οποία οι δύο διπλωμάτες επιδόθηκαν, τα μέσα που διέθεσαν και τα τεχνάσματα τα οποία επινόησαν συνιστούν τα άλλα γνωρίσματα αυτής της διεθνούς διπλωματικής διεκυστίνδας, που εκτυλίχθηκε στην Αθήνα την περίοδο 1936-38. Και σε όλες τις περιπτώσεις, αποδείχθηκε καταλυτικός ο ρόλος της ιταλικής πρεσβείας, και της ιταλικής διπλωματίας γενικότερα, που τέθηκαν εξ ολοκλήρου στη διάθεση του στρατηγού Φράνκο και των αντιπροσώπων του στο εξωτερικό. Εξάλλου, η «εθνική Ισπανία» είχε διευκρινίσει έγκαιρα και χωρίς περιστροφές ότι, «είναι η Ρώμη και μόνον η Ρώμη εκείνη που έχει τον πρώτο και τελευταίο λόγο σε ό,τι έχει σχέση με το ισπανικό ζήτημα, και το Βερολίνο ακολουθεί πιστά τη Ρώμη»¹¹⁷.

Με επιχορήγηση της ιταλικής πρεσβείας ο Ρομέρο εξέδιδε ανά τακτά χρονικά διαστήματα ένα «δελτίο πληροφοριών και προπαγάνδας» για την

¹¹⁶ AMAE, 1784/14/ 25-3-1938 Μ. José Kahn προς Υπ. του Κράτους (...«utiliza la circunstancia de vivir en la Legación para hacerse pasar como representante de la República cuando le ha de reportar provecho»).

¹¹⁷ AMAE 1938-833-4, 20/9/1938 ισπανική πρεσβεία Βερολίνου (Antonio Magas) προς Μπούργος («Es Roma y sólo Roma que da la orientación y Alemania sigue las aguas de Roma»). Για την όλη τεκμηρίωση βλ. D. Filippis, *Historia y Literatura: La Guerra Civil Española en Grecia...ό.α.*, κυρίως το δεύτερο κεφάλαιο.

εξέλιξη του ισπανικού εμφυλίου. Επιπλέον, η ιταλική διπλωματική αντιπροσωπεία τού παρείχε κάθε δυνατή διευκόλυνση, κι έτσι ο εκπρόσωπος του Φράνκο κατάφερε να έχει προσβάσεις στον τύπο, αποσπώντας συχνά σημαντικές πληροφορίες, αλλά και θετικά για τους ισπανούς εθνικιστές δημοσιεύματα. Ακόμη, κατάφερε να προσεγγίσει αποτελεσματικά την εκκλησία και την ακαδημαϊκή κοινότητα εξασφαλίζοντας δηλώσεις στήριξης από επιφανείς εκπροσώπους τους¹¹⁸.

Τέλος, ο εκπρόσωπος του Φράνκο στην Ελλάδα προσπάθησε να προσεταιριστεί τους Εβραίους. Φαίνεται όμως ότι η προσπάθειά του «ευοδώθηκε μόνο εν μέρει», καθώς ο εβραϊκός πληθυσμός στην πλειονότητά του υποστήριξε το δημοκρατικό στρατόπεδο: ανάμεσα στους χιλιάδες εθελοντές του ισπανικού εμφυλίου, πολλοί ήταν Εβραίοι (και αρκετοί θυσιάστηκαν υπέρ της ισπανικής δημοκρατίας), ενώ «Εβραίοι Ισπανοί υπήκοοι που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη, ενεργούσαν ως μεσάζοντες για την αγορά πολεμοφοδίων μεταξύ του ελληνικού κράτους και της ισπανικής κυβέρνησης των ερυθρών»¹¹⁹. Η εβραϊκή υποστήριξη απέναντι στους ισπανούς δημοκρατικούς εντάθηκε μάλιστα αφότου η ισπανική δημοκρατική κυβέρνηση,

¹¹⁸ Ο Κ. Παλαμάς και ο Μιγκέλ ντε Ουναμόνο ήταν επίτιμοι πρόεδροι του «Ισπανοελληνικού Συνέσμου» και αμφότεροι αρχικά είχαν στηρίξει με δηλώσεις τους τον Φράνκο. Για αυτά τα ζητήματα και γενικότερα για την ευνοϊκή στάση υπέρ του Φράνκο «επώνυμων ελλήνων πολιτών» βλ. Κ. Κατσούδας, «Μια δικτατορία που δεν είναι δικτατορία...», *ό.α.* και Δ. Φιλιππής (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία*» *ό.α.*, όπου και Β. Αγγελής. «Εμφύλιος πόλεμος στη Μαδρίτη-ιδεολογικός πόλεμος στην Αθήνα...». Επίσης, Fr. Gracia Alonso, J. M. Fullola i Pericot, *El sueño de una generación...ό.α.*, σ. 244-286.

¹¹⁹ Στις 7.000 ανέρχονταν οι Εβραίοι εθελοντές του δημοκρατικού στρατοπέδου σύμφωνα με τον Χ. Τόμας, *Ιστορία του ισπανικού εμφυλίου*, *ό.α.* Ανάμεσα σε αυτούς υπήρχαν και Έλληνες Εβραίοι, αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία ως προς τον αριθμό τους. Ωστόσο, ανάμεσα στους Εβραίους νεκρούς αναφέρονται οι αδελφοί Μορδεχάι και Λέον Χασόν από την Καβάλα. Όσον αφορά τώρα τους «μεσάζοντες Εβραίους που διευκόλυναν το λαθρεμπόριο υπέρ ερυθρών», αναφέρεται ενδεικτικά ο Θεσσαλονικιός Αλμέρτο Λεβή που συνελήφθη επ' αυτοφώρω από τους Ισπανούς εθνικιστές και εκτελέστηκε. Γι' αυτά και άλλα στοιχεία βλ. το Θ. Σφήμας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος...ό.α.*, σ. 144-145 και την πρόσφατη ηλεκτρονική δίτομη δίγλωσση έκδοση, D. Filippis-Δ. Φιλιππής, *Recuperación documental: La herencia española en Grecia-Ανάκτηση αρχειακού υλικού: Η ισπανική κληρονομιά στην Ελλάδα, Διπλωματικά έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας*, έκδοση του Ισπανικού Υπουργείου Πολιτισμού με τη συνεργασία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας και του Ινστιτούτου Θεοβράντες της Αθήνας, Μαδρίτη 2008, κυρίως σ. 265-303.

στα τέλη του 1937, δεσμεύθηκε προφορικά απέναντι στους Εβραίους της Ελλάδας ότι, εφόσον θα κέρδιζε τον πόλεμο, θα προσέφερε τη δυνατότητα απόκτησης της ισπανικής υπηκοότητας σε όλους τους Εβραίους της Ελλάδας, των Ασκεναζιτών (Γερμανοεβραίων) συμπεριλαμβανομένων. Ο Ραντιγάλες, σε αντιπερισπασμό, δρομολόγησε τις σχετικές διαδικασίες και η «επαναστατική εθνική κυβέρνηση του Μπούργος» άρχισε να χορηγεί και εκείνη την ισπανική υπηκοότητα στους Εβραίους έναντι μάλιστα «σημαντικής αμοιβής». Το βέβαιο όμως είναι ότι ο στρατηγός Φράνκο ήταν σαφώς ενοχλημένος από την εν γένει στάση των Εβραίων, όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων, καθώς μία από τις πρώτες οδηγίες που έδωσε αμέσως μετά τη νίκη του ήταν «να μη χορηγηθούν ή να αφαιρεθούν τα ισπανικά διαβατήρια από όλους συλλήβδην τους προερχόμενους από την Ελλάδα Εβραίους και από τις επιχειρήσεις τας εχούσας ιουδαϊκήν υπόστασιν, που δεν συνέτρεξαν το εθνικό κίνημα και δεν έδειξαν ειδικώς τη φιλία των εις την εθνική Ισπανία»¹²⁰. Ο νικητής του ισπανικού εμφυλίου κράτησε την ίδια αρνητική στάση και αργότερα κατά τη διάρκεια του πολέμου και του Ολοκαυτώματος, όταν δεν διευκόλυνε το «ανθρωπιστικό κυρίως έργο» του γενικού προξένου του στην Ελλάδα – πάλι ήταν ο Ραντιγάλες –, χάρη στις ενέργειες του οποίου και σώθηκαν τελικά 510 Έλληνες Ισπανοεβραίοι¹²¹...

Σε ό,τι αφορά όμως στο θέμα που μας απασχολεί εδώ, το πιο σημαντικό ήταν ότι «ο διπλωματικός πράκτορας του Φράνκο, σε συνεργασία με τον ιταλό ναυτικό ακόλουθο, είχαν συστήσει έναν αποτελεσματικό μηχανισμό αντικατασκοπίας, χάρη στον οποίο γνώριζαν εκ των προτέρων και με εντυπωσιακή ακρίβεια τον απόπλου των πλοίων που θα μετέφεραν πολεμοφόδια στα στρατεύματα της ερυθράς Ισπανίας». Πολλά από αυτά τα πλοία ήταν ελληνικής ιδιοκτησίας, «που φόρτωναν πολεμοφόδια από λιμάνια στη Μαύρη Θάλασσα, το Οράν, Μαρσίλια, κ.α. και δήλωναν παραπλανητικό προορισμό τη Βραζιλία, το Μεξικό ή τη Βενεζουέλα»¹²². Και είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι «κατάλογοι με πλοία διαφόρων χωρών που διεξήγαν λαθρεμπόριο όπλων στην Ισπανία» συντάσσονταν στην Αθήνα έπειτα από συνεργασία των ιταλών διπλωματών με τον αντιπρόσωπο του Φράνκο και ένα ευρύ δίκτυο κατασκόπων, οι οποίοι αποσπούσαν πληρο-

¹²⁰ Για την παραπομπή βλ. D. Filippis-Δ. Φιλίππης, *αυτόθι*, το έγγραφο αρ. 10 του τέταρτου μέρους, Αργυρόπουλος προς Υπ.Εξ.

¹²¹ Για τη σωτήρια και ανθρωπιστική δράση του Ραντιγάλες βλ. M. Morcillo Rosillo, *S.R. Radigales y los Sefardíes de Grecia...ό.α.*

¹²² AMAE 1938/1047/55-56, 24-10-1938 S. Romero Radigales προς Στρατηγείο του Φράνκο (Μπούργος).

φορίες ακόμη και από τους διπλωματικούς κύκλους της νόμιμης ισπανικής κυβέρνησης. Εξάλλου, αυτό το παραδεχόταν και η ίδια η ισπανική δημοκρατική κυβέρνηση, υπηρεσίες της οποίας εξέφραζαν την ανησυχία τους, τονίζοντας ότι, «με την οικονομική ενίσχυση του κουνιάδου του, διευθυντή ιταλικής τράπεζας, ο πράκτορας του Φράνκο στην Αθήνα Σεμπασιτιάν Ρομέρο Ραντιγάλες έχει συστήσει μια υπηρεσία κατασκοπείας που λειτουργεί κατά δραματικό τρόπο άφθογα. Από τον Πειραιά δεν φεύγει κανένα πλοίο για μας, χωρίς να μην το γνωρίζει ο Ρομέρο»¹²³.

Επίσης ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η ιταλική πρεσβεία είχε ενοχληθεί ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η λογοκρισία του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου απαγόρευσε τη διακίνηση ιταλικών εφημερίδων, όταν αυτές αναφέρονταν στο λαθρεμπόριο όπλων με την «ερυθρά Ισπανία». Η *Giornale d' Italia* κάποια στιγμή αποσύρθηκε εσπευσμένα από την κυκλοφορία, «καθώς η ελληνική κυβέρνηση, που συμπαθεί ιδεολογικά την εθνική Ισπανία, δεν έκρινε σκόπιμο να ξέρει το ελληνικό κοινό αυτή την παράνομη δραστηριότητα των ελλήνων εφοπλιστών με την ερυθρά Ισπανία»¹²⁴. Το συμπέρασμα λοιπόν από όλα αυτά είναι ότι, χάρη κυρίως στην ιταλική στήριξη, ο αντιπρόσωπος του Φράνκο Σεμπασιτιάν Ρομέρο Ραντιγάλες κατάφερε τελικά να «έχει το πάνω χέρι» απέναντι στο νόμιμη διπλωματική αντιπροσωπεία της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου και τον πρόξενο στη Θεσσαλονίκη και εμπορικό ακόλουθο Μάξιμο Χοσέ Καν, που την εκπροσωπούσε στην Ελλάδα.

(ζ) Οι πειρατές του Μεταξά και οι κουρσάροι του Μουσολίνι και του Φράνκο

Η όλη δράση της ελληνικής κυβέρνησης με την προμήθεια πολεμοφοδίων στην Ισπανία ενοχλούσε ιδιαίτερα τον Μουσολίνι, γιατί, συν τοις άλλοις, αμφισβητούσε τον «εποπτικό ρόλο» που η Ιταλία ήθελε να έχει στην ευρύτερη Μεσόγειο, η οποία, όπως τονίστηκε, θεωρούνταν από την προπαγάνδα του φασισμού «ιταλική λίμνη». Το βέβαιο ήταν ότι το λαθρεμπόριο και η διπλωματία είχαν «μετακινήσει» τον ισπανικό εμφύλιο προς το Αιγαίο και ο Τσιάνο σημείωνε στο ημερολόγιό του πως «η Ελλάδα, η Τουρκία και η Αίγυπτος, σύμμαχοι της Βρετανίας στη Νυόν, πρέπει να θεωρούνται εχθροί της ιταλικής επέκτασης»¹²⁵.

¹²³ AMAE 1939/1784/14, 25-3-1938, Υπ. του Κράτους προς Υπ.Εξ.

¹²⁴ ASMAE 1931-45/15 (1937), 14-10-1937, ιταλική πρεσβεία Αθήνας προς Υπ.Εξ.

¹²⁵ *Ciano's Diary 1937-1938*, ό.α., σ. 27.

Με βάση αυτή την άποψη, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ο ισπανικός εμφύλιος συνιστά το προοίμιο του ελληνο-ιταλικού πολέμου 1940-41, καθώς οι πρώτες ελληνο-ιταλικές εχθροπραξίες έλαβαν χώρα στη Μεσόγειο, εξαιτίας ακριβώς του ελληνικού λαθρεμπορίου όπλων στην Ισπανία, αμέσως μετά τη συμφωνία της Μη Επεμβάσεως και τη συνθήκη της Νυόν, δηλαδή από τα τέλη του 1936 και εντεύθεν. Γενικά, όσα πλοία επρόκειτο να διέλθουν, «καταγεγραμμένα επισήμως», το Βόσπορο και για όσα υπήρχε πληροφορία ότι «απέπλεαν εν κρυπτώ από τους κομμουνιστικούς λιμένες της ΕΣΣΔ», χαρακτηρίζονταν συλλήβδην «ύποπτα» και καταγράφονταν αμέσως είτε στους «κοινούς καταλόγους που συνέτασσαν η ιταλική πρεσβεία στην Ελλάδα και ο διπλωματικός πράκτορας της επαναστατικής κυβέρνησης του Μπούργος στην Αθήνα», είτε στους «μέλανες πίνακες του Φράνκο»¹²⁶. Όποια από αυτά τα πλοία εισέρχονταν τελικά στο Αιγαίο «καταδιώκονταν από τις ναυτικές δυνάμεις του Μουσολίνι και του Φράνκο και από υποβρύχια που έφεραν τη σημαία των ισπανών Εθνικιστών, αλλά είχαν ως πλήρωμα ιταλούς, γερμανούς και ισπανούς εθελοντές»¹²⁷. Ο «ιταλο-ισπανικός στόλος» εφορμούσε από τα Δωδεκάνησα, κυρίως από τη βάση της Ρόδου, που ήταν άριστα εξοπλισμένη εξαιτίας της ιταλικής επιχείρησης στην Αιθιοπία. Η ελληνική ακτοφυλακή «είχε εντοπίσει πλειστάκις ισπανικά και ιταλικά καταδιωκτικά να παραβιάζουν τον ελληνικό χώρο και κάποτε να φτάνουν έως και έξω από την Αίγινα». Φαίνεται όμως πως οι ιταλικές βάσεις στο Αιγαίο δεν επαρκούσαν για την αποτελεσματική επιτήρηση του ευρύτερου θαλάσσιου χώρου και γι' αυτό η Ρώμη έκανε μια (ανεπιτυχή πάντως) προσπάθεια να εξαγοράσει μέσω επιχειρηματιών της εμπιστοσύνης της το νησάκι Άτοκος, κοντά στην Ιθάκη, για να το έχει ως παρατηρητήριο¹²⁸.

¹²⁶ Πολλά στοιχεία που εκτίθενται εδώ και κατωτέρω είναι από τα D. Filippis, *Historia y Literatura: la guerra civil española en Grecia...*ό.α. κυρίως κεφ. 2, σ. 36-50, και Δ. Φιλίππης, «1939-49: “Ελληνικά πλοία εις ισπανικούς μέλανες πίνακες και υπό ισπανικήν σημαίαν” (Αντίποινα Φράνκο στην Ελλάδα για ενίσχυση «ερυθρών» και το προηγούμενο της Μ. Ασίας)», *Polyrtychon/Πολύπτυχον Homenaje a Ionannis Hasiotis/Αφιέρωμα στον Ιωάννη Χασιώτη*, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, Γρανάδα 2008, σ. 189-205.

¹²⁷ Θ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος...*ό.α., σ. 198 και περισσότερη τεκμηρίωση επ' αυτού βλ. D. Filippis/Δ. Φιλίππης, *Recuperación documental/Ανάκτηση αρχχειακού υλικού...*ό.α., το τρίτο μέρος.

¹²⁸ ASMAE 1931-45, Μάρτιος 1937, ιταλική πρεσβεία προς Υπ.Εξ. και στο ίδιο, Απρίλιος 1937, έγγραφο 1/1795-03 (Isolotto Atocos-νησάκι Άτοκος) [Η νησίδα ανήκει στο νομό Ιθάκης].

Από τις «ναυμαχίες ανάμεσα σε ελληνικά πειρατικά πλοία και τους κουρσάρους του Φράνκο και του Μουσολίνι», ιδού δύο ιδιαίτερα ενδεικτικές περιπτώσεις: το πλοίο «Ελληνικό Βουνό», 2.800 τόνων, συνελήφθη από το ισπανικό πολεμικό «Canarias» του Φράνκο στις 19-5-1938 λίγο έξω από την Κεφαλονιά¹²⁹. το πλοίο της Ισπανικής Δημοκρατίας «Ciudad de Cádiz» βυθίστηκε από το ιταλικό υποβρύχιο «Galileo Ferraris», στις 15 Αυγούστου 1937, ανοιχτά της Τενέδου. Αμφότερα τα πλοία προέρχονταν από την Οδησό φορτωμένα με οπλισμό και κατευθύνονταν προς τη Βαρκελώνη, αλλά το ισπανικό πλοίο είχε πλούσιο ιστορικό: πριν από τον εμφύλιο χρησιμοποιήθηκε ως εκπαιδευτικό κρουαζιερόπλοιο για τους καθηγητές και τους φοιτητές του Πανεπιστημίου της Μαδρίτης και κατά τον εμφύλιο μετατράπηκε από τη νόμιμη κυβέρνηση, αρχικά, σε «πλοίο φυλακή» για συλληφθέντες στασιαστές εθνικιστές και, κατόπιν, σε φορτηγό πλοίο μεταφοράς οπλισμού από τη Σοβιετική Ένωση. Ανάλογο ενδιαφέρον έχει και το ιστορικό του ιταλικού υποβρυχίου: μετά τις διαμαρτυρίες της επιτροπής για τη Μη Επέμβαση στον ισπανικό εμφύλιο, ο Μουσολίνι δώρισε το εν λόγω πλοίο στον Φράνκο, ο οποίος το μετονόμασε αρχικά σε «Legionario II» και ύστερα σε «General Sanjurjo». ¹³⁰ Τέλος, έχει σημασία να τονιστεί ότι, στη δεκαετία 1939-49, η ελληνική ναυτιλία διεκδίκησε, μάλλον ανεπιτυχώς, τα κατασχεθέντα πλοία της από την κυβέρνηση Φράνκο (που είχε στο μεταξύ μετατρέψει τα περισσότερα σε πολεμικά)¹³¹.

Όλα αυτά όμως, το λαθρεμπόριο όπλων, η ιταλική αστυνόμευση του Αιγαίου, η διεθνής διπλωματική εμπλοκή, αλλά και η συμμετοχή διεθνών ταξιαρχιών στην Ισπανία καθιστούσαν πιθανό το ενδεχόμενο ο ισπανικός εμφύλιος να μετατραπεί «από διεθνής εμφύλιος σε παγκόσμιο πόλεμο». Στα τέλη του 1938, και ενώ πλέον φαίνονταν προδιαγεγραμμένη η εξέλιξη του ισπανικού εμφυλίου, ο γερμανός υπουργός Εξωτερικών Joachim Ribbentrop επαναλάμβανε, ότι η Μεσόγειος μετά τη νίκη του αρχιστράτηγου Φράνκο προοριζόταν να γίνει, από το δυτικό έως το ανατολικό άκρο της, ιταλική λίμνη και ότι η Γερμανία σκόπευε να εργασθεί προς αυτή την κατεύθυνση. Στη συνέχεια, το οριστικό τέλος του ισπανικού εμφυλίου, (αρχές Απριλίου 1939) θα έκρινε τη μοίρα της Αλβανίας, η οποία ενσωματώθηκε στο ιταλικό στέμμα. Η τύχη της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας

¹²⁹ Η παραπομπή για τις «κουρσάρικες επιδρομές» («assalti corsarici») στο πρωτότυπο είναι έλληνα πλοιάρχου που συνελήφθη, βλ. D. Filippis, όπως σημ. 126-127.

¹³⁰ Πρβλ. F. Gracia Alonso y J.M. Fullola i Pericot, *El sueño de una generación...ό.α.*, σ. 82-86.

¹³¹ Δ. Φιλιππής, «1939-49: “Ελληνικά πλοία εις ισπανικούς μέλανες πίνακες”... ό.α.

παρέμενε υπό συζήτηση, «καθώς το έδαφός τους, όπως και εκείνο της Αλβανίας συνιστούσε “προέκταση του ιταλικού εδάφους” και επρόκειτο για δυο μικρές χώρες οι οποίες δεν είχαν ίσα δικαιώματα με τις μεγάλες», κατά την πολιτική φιλοσοφία που ο Μουσολίνι είχε θέσει σε εφαρμογή από την εποχή του επεισοδίου της Κερκύρας¹³².

¹³² ΑΥΕ, 1937/Α/34, 13-2-1937, ελληνική πρεσβεία στην Άγκυρα προς Υπ.Εξ. και ΑΣΜΑΕ 1931-45/18 (1939), 28-1-1939 γενικό ιταλικό προξενείο Αθήνας προς Υπ.Εξ.

Αντί επιλόγου

«Μαντάμ Μπατερφλάι», *Hendaya*, «Καλυκοποιείο και RAAB»...

«Ε, λοιπόν, έχουμε πόλεμο...»

Μεταξάς προς Γκράτσι

Αμέσως μετά το τέλος του ισπανικού εμφυλίου, εάν όχι και πριν, πολλοί ιταλοί φασίστες εθελοντές στον ισπανικό εμφύλιο (όπως, βεβαίως, και στρατιώτες από τον πόλεμο της Αιθιοπίας) είχαν ενισχύσει τις ιταλικές δυνάμεις στα Δωδεκάνησα¹. Ειδικότερα, μάλιστα, οι στρατιώτες που προέρχονταν από την Ισπανία περιβάλλονταν με την «επιπρόσθετη αίγλη» ότι, τελικά, είχαν επικρατήσει και επί των αντιφασιστών ομοεθνών τους, οι οποίοι είχαν πολεμήσει, επίσης ηρωικά και θυσιαστικά, με τις διεθνείς ταξιαρχίες². Αναμφισβήτητα, από τις αρχές σχεδόν της δεκαετίας του '30 είχε δημιουργηθεί ένας ζωντανός μύθος γύρω από την Ισπανία και τις ραγδαίες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που, διαδοχικά, συντελούνταν. Όμως, ο «παγκόσμιος απόηχος» του ισπανικού εμφυλίου και οι ανταποκρίσεις του διεθνούς τύπου (όπως π.χ. του Καζαντζάκη στην *Καθημερινή*) «πέρα από το θρύλο που δημιούργησαν, καλλιέργησαν και το φόβο μιας επικείμενης ευρωπαϊκής επέκτασης του ισπανικού μετώπου»³. Γι' αυτό, στις αρχές του 1939, όταν από τις στήλες του περιοδικού *Il Mare Nostro* προαναγγέλθηκε εμμέσως «εκτεταμένη επανάληψη του επεισοδίου της Κερκύρας», το κλίμα ανάμεσα στην Αθήνα και τη Ρώμη οξύνθηκε αναπόφευκτα. Για να αμβλυωθεί η ένταση, ο Μεταξάς και ο νέος ιταλός πρέσβης στην Ελλάδα Emanuele Grazzi καλλιέργησαν, φαίνεται, μεταξύ τους μια

¹ ΑΥΕ, αυτόθι με παραπομπή στο περιοδικό *Il Mare Nostro*.

² Η ταξιαρχία «Γκαριμπάλντι», που απαρτιζόταν από ιταλούς αντιφασίστες (κομμουνιστές και σοσιαλιστές – είχαν συμμετάσχει ο Τολιάτι και ο Νένι, μετέπειτα ηγέτες των αντίστοιχων κομμάτων), είχε καταγάγει μεγάλη νίκη εναντίον των ιταλών φασιστών στη μάχη της Γκουανταλαχάρα. Ο ισπανικός πόλεμος όμως τελικά εξελίχθηκε διαφορετικά...

³ Πρβλ. τον Κατάλογο της Διεθνούς Φωτογραφικής Έκθεσης που διοργάνωσε στην Αθήνα το Ινστιτούτο Θεοβάντες τον Δεκέμβριο του 2008, *Ανταποκριτές στον Ισπανικό Εμφύλιο* – υπό έκδοση όταν το κείμενο αυτό παραδόθηκε προς έκδοση.

σχέση αμοιβαίας συμπάθειας. Τον Νοέμβριο του 1939, τα στρατεύματα των δύο χωρών απομακρύνθηκαν σε μια απόσταση ασφαλείας από τα ελληνο-αλβανικά σύνορα. Τον ίδιο μήνα ο ιταλός πρέσβης επισκέφτηκε τη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης όπου έγινε δεκτός με ιδιαίτερες τιμές, και, τέλος, «ανανεώθηκε» το σύμφωνο του 1928 –με νότες που αντηλλάγησαν στις 30-11-1939 αλλά προχρονολογήθηκαν στις 30-9-1939⁴.

Ωστόσο, τα γεγονότα που μεσολαβούν από τον Αύγουστο του 1939 (με τη γερμανο-σοβιετική συμφωνία Ρίμπεντροπ-Μολότοφ) έως τον Αύγουστο του επόμενου έτους 1940 (η Ιταλία ήρθε σε ανοικτή ρήξη με τη Γαλλία, ακολούθησε ο τορπιλισμός της Έλλης και, τον επόμενο μήνα, το τριμερές σύμφωνο Βερολίνου-Ρώμης-Τόκιο) θα οδηγήσουν από την έκρηξη στη διεύρυνση του πολέμου. Και «ενώ ο Χίτλερ είχε ήδη επιτεθεί στην Ευρώπη, ο Μουσολίνι είχε καρφώσει τα μάτια του στη βαλκανική χερσόνησο και ήταν έτοιμος να πηδήσει στην πλάτη της Ελλάδας»⁵. Πράγματι, στις 19 Οκτωβρίου, ο ιταλός δικτάτορας αναφέρθηκε στην ανάγκη «να ξεφύγει η Ιταλία από τη φυλακή της Μεσογείου και να θέσει υπό τον έλεγχό της 50 εκατομμύρια νέους υπηκόους, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί μια δίκαιη ισορροπία εντός του Άξονος»⁶.

Λίγες μέρες αργότερα, στις 23 Οκτωβρίου 1940, έλαβε χώρα η συνάντηση Φράνκο-Χίτλερ στην Εντάγια (Hendaya, στα ισπανο-γαλλικά σύνορα). Χωρίς να αναλάβει καμιά υποχρέωση απέναντι στον caudillo, ο Χίτλερ τον καθησύχασε ότι η Ισπανία δεν θα έχανε το ρόλο της στη Μεσόγειο, του δήλωσε ότι ήταν υπέρ της παραχώρησης του γαλλικού Μαρόκου στην Ισπανία και, «ανήσυχος από την επικείμενη ασύμφορη επίθεση του Μουσολίνι κατά των Βαλκανίων και της Ελλάδας», φέρεται να υπαινίχθηκε το ενδεχόμενο άμεσης στρατιωτικής ισπανικής συμβολής, την οποία, όμως, ο Φράνκο αρνήθηκε απερίφραστα. Η συνάντηση αυτή ήταν μια κί-

⁴ Για την ανανέωση του συμφώνου 1928 και για την πορεία προς τον πόλεμο βλ. R. Rainero, «Το πραξικόπημα Μεταξά και η απήχηση Μεταξά στην Ιταλία» *ό.α.*, όπως και τον J. Borejsza «Η Ελλάδα και η βαλκανική πολιτική της Ιταλίας», *ό.α.* Για την ιταλική παρουσία στη ΔΕΘ και για την απομάκρυνση από τα ελληνοαλβανικά σύνορα, *Πρωία*, 3-11-1939.

⁵ Πρβλ. τον εμβριθή Ζ.Ν. Τσιναρλή, *Έλληνες και Ιταλοί στα 1940-41*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004 (με παραπομπή στο *Ημερολόγιο του Τσιάνο*) σ. 37. [Το έργο εκδόθηκε αφού είχε παραδοθεί στην πρώτη μορφή της η παρούσα εργασία]

⁶ G. Bottai, *Diario 1935-1944*, a cura di Giordano Bruno Guerri, Rizzoli, Μιλάνο 1982, σ. 227.

νηση τακτικής για τους δύο. Ο Φράνκο είχε την ευκαιρία να υπενθυμίσει μια παλαιότερη δήλωσή του, δηλαδή ότι «η απόλυτη ιταλική επικυριαρχία στη Μεσόγειο ήταν μια υπερβολική προσδοκία της Ρώμης». Παράλληλα, προβάλλοντας τον ρυθμιστικό του ρόλο στο εξωτερικό, ενίσχυε σημαντικά και το προφίλ του στο εσωτερικό. Από την άλλη, ο Χίτλερ «θέλησε να ζυγίσει τις προθέσεις του Φράνκο» σε μελλοντικές διευθετήσεις του με τον Μουσολίνι σχετικά με τη Μεσόγειο, αλλά χωρίς να λάβει καμία συγκεκριμένη δέσμευση απέναντι στον ισπανό δικτάτορα⁷.

Όταν οι Χίτλερ-Φράνκο δειπνούσαν στο προσωπικό τρένο του «Φύρερ», *Erika*, στην Αθήνα η ιταλική πρεσβεία απασχολούνταν με τη διοργάνωση της όπερας του Πουτσίνι «Μαντάμ Μπατερφλάι», όπου θα προσερχόταν όλη η κοσμική Αθήνα. Στο μεταξύ, το υπουργείο Λαϊκής Προπαγάνδας στη Ρώμη και ο ιταλικός τύπος είχαν ήδη επιστρατεύσει «γερέες πένες» (όπως τον λογοτέχνη Curzio Malaparte) για να δυσφημήσουν την Ελλάδα και το καθεστώς της, αλλά και για να προϊδεάσουν την κοινή γνώμη για την επικείμενη επίθεση, δηλαδή για την «πορεία προς την Αθήνα» (*marcia sull'Atene*): η 28 Οκτωβρίου ήταν η επέτειος της «Πορείας στη Ρώμη» το 1922. Την ίδια μέρα στη Φλωρεντία, ο Χίτλερ «άφηνε να εννοηθεί πως δεν θα είχε αντίρρηση εάν το γαλλικό Μαρόκο παρέμενε υπό γαλλική κυριαρχία». Οι διπλωματικοί ελιγμοί του προκαλούσαν σύγχυση στον Φράνκο και στον Rétain, αλλά και κάποια αμηχανία στον Μουσολίνι. Τούτο σήμαινε ότι η φασιστική Ιταλία από διπλωματικής άποψης δεν ήταν απόλυτα σίγουρη για τον εαυτό της. Ούτε όμως και από στρατιωτικής πλευράς ήταν απόλυτα έτοιμη για να μπει στον πόλεμο, όπως και τότε παραδέχονταν πολλοί και όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων⁸.

Εκτός των άλλων πάντως, φαίνεται ότι η ιταλική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία δεν είχε συνεκτιμήσει δεόντως το γεγονός ότι οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου είχαν την ευκαιρία να ενισχυθούν σημαντικά, καθώς το καθεστώς Μεταξά προνόησε να επενδύσει προς αυτή την κατεύθυνση μεγάλο μέρος των εσόδων που προέρχονταν από το «ισπανικό λαθρεμπόριο όπλων». Επιπλέον, είχε βελτιωθεί ο οπλισμός και τα πυρομαχικά του στρατού ξηράς χάρη στο «Πυριτιδοποιείο-Καλυκοποιείο» του Μποδοσάκη, αλλά και είχε εκσυγχρονιστεί

⁷ Για τη «διευκρίνιση» Φράνκο, ΑΥΕ 1937/Α/34, 13-2-1937. Ως προς τα στοιχεία για τη συνάντηση Φράνκο-Μουσολίνι στην Hendaya, πρβλ. P. Preston, *El gran manipulador-La mentira cotidiana de Franco*, Ediciones B, Βαρκελώνη 2008, σ.109-117.

⁸ Βλ. σημ. 142.

η εκπαίδευση και η τεχνολογία της αεροπορίας, χάρη στα ανεμόπτερα και τα υπερσύγχρονα ανταλλακτικά που παρήγαγε στην Ελλάδα η Ανώνυμη Εταιρία Κατασκευής και Εκμεταλλεύσεως Αεροπλάνων (ΑΕΚΚΕΑ), εμπονομαζόμενη και RAAB, από το όνομα του ιδρυτή της, του δραστήριου γερμανού επιχειρηματία και πιλότου A. Raab, ο οποίος, ήδη από το 1937, είχε μεταφέρει στην Αθήνα το εργοστάσιό του, καθώς ήρθε σε ρήξη με ανώτερα στελέχη του ναζιστικού καθεστώτος⁹.

Σε κάθε περίπτωση όμως, η στρατιωτική απειροσκεψία της Ιταλίας να επιτεθεί στην Ελλάδα δεν συνιστά επαρκή δικαιολογία που μπορεί να μειώσει, έστω και στο ελάχιστο, το ελληνικό έπος του 1940-41. Το έπος αυτό, ως γνωστόν, αποτέλεσε «την αρχή του τέλους» για τον ιταλικό φασισμό, ενώ «άλλες μορφές του μεσογειακού φασισμού μακροημέρευσαν ή μεταλλάχθηκαν». Αλλά ο «νεο-φασισμός» είναι ήδη «μια άλλη ιστορία»¹⁰...

⁹ Για όσα αναφέρονται εδώ, ΑΥΕ 1937/-39/32, όπου και στοιχεία για τη RAAB, τον ιδρυτή της και τη δράση του στην Ελλάδα (το εργοστάσιό του ήταν στην οδό Πειραιώς και, πάντως, η κυβέρνηση Μεταξά φρόντισε να «υποτιμήσει» για ευνόητους λόγους το γεγονός, καθώς υπήρχε και «σύγκρουση συμφερόντων» με την εταιρία του Μποδοσάκη) και την Ισπανία (όπου συνελήφθη με παρέμβαση του Στάλιν), Περισσότερα επ' αυτών με ειδικά στοιχεία για τους τύπους αεροπλάνων και τα ανταλλακτικά τους προκύπτουν από μια υπό έκδοση εργασία του ειδικευμένου στη στρατιωτική ιστορία Ν. Χριστοφίλη, όπου και εξαντλητική βιβλιογραφία, όπως και στον επίσης υπό έκδοση δεύτερο τόμο της ηλεκτρονικής έκδοσης D. Filippis-Δ. Φιλίππης, *La Herencia española en Grecia. Recuperación documental/ Η Ισπανική κληρονομιά στην Ελλάδα. Ανάκτηση Αρχαίου Υλικού*, ό.α.

¹⁰ *Il principio della fine* είναι ο πρωτότυπος τίτλος του βιβλίου του E. Grazzi, και έχει μεταφραστεί στα ελληνικά, *Η αρχή του τέλους. Η επίθεση κατά της Ελλάδας*, Εστία, Αθήνα, 1982. Για μια «συγκριτική ανάγνωση της ελληνο-ιταλικής σύρραξης», πρβλ. εκτός φυσικά του Ζ.Ν. Τσινπαρλής, *Ελληνες και Ιταλοί στα 1940-41*, ό.α., και τα Ρ. Χάντς, *Η ιταλογερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος* (μτφρ. Κ. Σαρρόπουλος), Γκοβότσης, Αθήνα 1998 και Πράσκα Σεβ. Βισκόντι, *Εγώ εισέβαλα στην Ελλάδα* (μτφρ. Ν. Κολόμβας), Γκοβότσης, Αθήνα 1999. Ακόμη, βλ. *Διπλωματικά έγγραφα. Η ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος (Ελληνική Λευκή Βίβλος)*, έκδ. υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα 1940, και στα ΓΑΚ- Αρχείο Ι. Μεταξά, φακ. 71 «Πώς προπαρασκευάστη μυστικώς η ιταλική επιδρομή κατά της Ελλάδος». Φράνκο, Σαλαζάρ διατηρήθηκαν στην εξουσία έως το 1975, ενώ η δικτατορία του 1967 θεωρήθηκε ως ένα βαθμό μια «παραλλαγή» της 4^{ης} Αυγούστου. Αλλά αυτά είναι, προφανώς, αντικείμενο άλλης μελέτης.